

University of Groningen

Kroniek 2003

Hippe, Joop; Lucardie, Anthonie; Voerman, Gerrit

Published in:

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2003

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2004

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Hippe, J., Lucardie, A., & Voerman, G. (2004). Kroniek 2003: overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2003. In G. Voerman (editor), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2003* (blz. 15-137). (Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen). Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

KRONIEK 2003

Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2003

Joop Hippe, Paul Lucardie en Gerrit Voerman

1. Inleiding

Na het dramatische jaar 2002 leek 2003 een relatief rustig jaar. Toch stond het politieke leven bepaald niet stil. Er vonden verkiezingen plaats voor de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en de Eerste Kamer, en een kabinetsformatie met een verrassende wending. In deze Kroniek worden alleen de partijpolitieke gebeurtenissen beschreven, dat wil zeggen de ontwikkelingen binnen en de activiteiten van de in de Eerste en Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen, voor zover die zich buiten het parlement afspeelden. De parlementaire handelingen van bewindslieden en volksvertegenwoordigers worden immers elders al gedocumenteerd. Om de gebeurtenissen binnen de afzonderlijke partijen in een context te plaatsen, worden eerst de politieke ‘hoofdmomenten’ uit 2003 kort geschetst.¹

Voor dit overzicht werden artikelen geraadpleegd uit de dagbladen *NRC Handelsblad*, *Trouw*, *de Volkskrant*, *Nederlands Dagblad* en *Reformatorisch Dagblad*. Daarnaast werden partijdocumenten (brochures, partijbladen, congresstukken en dergelijke) doorgenomen. Ten slotte werd informatie vergaard van door het DNPP gearchiveerde websites van politieke partijen.

¹ Zie voor een uitvoeriger overzicht van de politieke hoofdmomenten uit 2003: P. van Griensven, M. Leenders en M. Timmermans, ‘Het parlementaire jaar 2002-2003’, in: C.C. van Baalen e.a., red., *Emotie in de politiek. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2003*, Den Haag, 2003, 156-169.

2. Hoofdmomenten

Tweede-Kamerverkiezingen: de campagne en de strijdpunten

Na de voortijdige val van het eerste kabinet-Balkenende op 16 oktober 2002 werd besloten nieuwe Tweede-Kamerverkiezingen te houden op 22 januari 2003 (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 35-36). De verkiezingscampagne was kort maar intensief, en speelde zich vooral op televisie af. Een eerste aanloop werd in december 2002 genomen – onder meer op 8 december met een debat voor het televisieprogramma ‘Buitenhof’ tussen de pas verkozen lijstaanvoerder van de PvdA, W.J. Bos, en zijn christen-democratische tegenspeler, demissionair premier J.P. Balkenende.

Op nieuwjaarsdag luisterden de lijsttrekkers van VVD en LPF met hun aanwezigheid het traditionele bad in de Noordzee op, waarbij LPF-lijsttrekker M. Herben een forse verkoudheid opliep en VVD-lijstaanvoerder G. Zalm zich wijselijk beperkte tot het uitdelen van snert. Op 3 januari vond voor RTL 4 een debat plaats tussen de lijsttrekkers van CDA, PvdA, SP en VVD – volgens de peilingen de vier grootste partijen. Zalm viel op door de vraag of Nederland vol is, met een volmondig ‘ja’ te beantwoorden, maar kreeg van de kijkers weinig waardering. Balkenende weigerde dezelfde vraag te beantwoorden en reageerde wel vaker ontwijkend. Volgens commentatoren maakte Bos over het algemeen de beste indruk met zijn combinatie van felheid en bescheidenheid. In de peilingen begon de PvdA snel te stijgen, ten koste van CDA en SP.

Er volgden nog verscheidene debatten op televisie en radio, tot de avond voor de verkiezingen. Het laatste debat trok ruim drie miljoen kijkers. Hieraan mochten ook de lijsttrekkers van de LPF (M. Herben) en GroenLinks (mevr. F. Halsema) deelnemen, maar D66-lijstaanvoerder Th.C. de Graaf moest aan de zijlijn blijven staan. Daarnaast vonden uiteraard tal van debatten en andere bijeenkomsten in het land plaats. Het CDA hield ruim 200 verkiezingsbijeenkomsten – en spande daarmee de kroon. De christen-democraten besteedden ongeveer 600.000 euro aan de campagne, evenveel als de VVD, minder dan LPF en SP maar meer dan de PvdA en de overige partijen. Gezamenlijk moeten de partijen vijf miljoen euro uitgegeven hebben.

Evenals in 2002 bleek in 2003 het immigratie- en integratiebeleid een belangrijk strijdpunt, ook al waren nagenoeg alle partijen opgeschoven in de richting van een strenger beleid en legden zij alle meer nadruk op de Nederlandse taal die migranten beslist moesten leren. Het sociaal-economische en financiële beleid kreeg echter meer aandacht, vooral na de sombere voorspellingen van het Centraal Planbureau (CPB) in

december 2002. Zonder gewijzigd beleid zou de economische groei teruglopen, het begrotingstekort niet dalen maar stijgen en de staats-schuld onmogelijk nog binnen een generatie afgelost kunnen worden. Alle partijen eisten nu bezuinigingen, maar in verschillende mate en op verschillende terreinen. Wilden SP en GroenLinks vooral op defensie bekknibbelen, de VVD hoopte te besparen op ontwikkelingssamenwerking en WAO. De PvdA stelde voor de hypotheekrenteaftrek voor hogere inkomens te beperken – een oud idee, dat echter op veel weerstand stuitte bij CDA en VVD. Het CPB zag wegens tijdgebrek geen kans de verkiezingsprogramma's door te rekenen op hun gevolgen voor de economie. Bij gebrek aan een onpartijdige arbiter beschuldigden de partijen elkaar van ondeugdelijke financiering en zelfs van kiezersbedrog. Vooral de PvdA moest het hierbij ontgelden.

De verschillen tussen 'links' (PvdA, GroenLinks en SP) en 'rechts' (CDA, LPF en VVD) leken duidelijker dan in het recente verleden. Ze toonden zich zelfs in het uiterlijk van de lijsttrekkers, toen tijdens het debat op 3 januari Bos en Marijnissen zonder stropdas en Balkenende en Zalm met stropdas voor de camera verschenen. Herstel van de paarse coalitie achtten dan ook alle betrokkenen uitgesloten. CDA-leider Balkenende wilde het liefst met de VVD zijn 'karwei afmaken' (een toespeling op de verkiezingsleuze van zijn voorganger R.F.M. Lubbers in 1986). Een coalitie met de PvdA vond hij gezien de grote programmatistische afstand minder aantrekkelijk, al sloot hij regeringssamenwerking niet helemaal uit. In de peilingen verloren CDA en VVD echter de meerderheid die ze eind 2002 nog verwacht hadden. De PvdA kwam medio januari in de buurt van het CDA. Bos kreeg dan ook al gauw de vraag voorgelegd of hij minister-president zou worden indien zijn partij de grootste werd. Hij bleef echter liever fractievoorzitter en zocht een kandidaat-premier buiten de fractie. De druk om een naam te noemen nam toe met de stijgende populariteit van de PvdA. Pas op 19 januari maakte Bos zijn kandidaat bekend: de Amsterdamse burgemeester M.J. Cohen (zie verder in deze Kroniek onder PvdA).

Tweede-Kamerverkiezingen: de uitslag

De opkomst was op 22 januari nog iets hoger dan in 2002: 80,0%. Dit verraste vele waarnemers, die voorspeld hadden dat tal van teleurgestelde aanhangers van Fortuyn nu thuis zouden blijven. Wellicht had de toenemende polarisatie tussen links en rechts toch meer kiezers getrokken.

Het CDA bleef op het nippertje de grootste partij in het land (zie tabel 1), en in het bijzonder in het Oosten en Zuiden. Weliswaar verloor de partij van Balkenende kiezers aan de PvdA, maar tegelijkertijd won zij

aanhangers van LPF en VVD. De christen-democraten behielden de meeste kiezers die ze in 2002 gewonnen hadden, ook de onkerkelijken die naar schatting (via zogeheten *exit polls*) 30% van hun electoraat uitmaakten. Hoewel Balkenende niet als overwinnaar uit de debatten tevoorschijn was gekomen, kon hij toch als minister-president op extra steun rekenen. De intensieve campagne van het CDA wierp ongetwijfeld ook vruchten af.

De grootste winst werd echter geboekt door de PvdA, die haar zeteltal bijna verdubbelde. De sociaal-democraten werden zodoende opnieuw de grootste partij in de Randstad en in de provincies Drenthe, Flevoland, Friesland en Groningen. Zij wonnen kiezers van GroenLinks en CDA, terwijl ze ook nieuwe en jonge kiezers trokken. De persoonlijke aantrekkingskracht van Bos was daar waarschijnlijk de oorzaak van. Veel minder winst behaalde de VVD, die worstelde met interne verdeeldheid en met het imago van haar lijstaanvoerder – die ‘de stekker’ uit het eerste kabinet-Balkenende getrokken zou hebben en die in de televisie-debatten niet altijd goed uit de verf kwam.

De grootste verliezer was – niet onverwacht – de LPF. Ondanks een dure campagne en een grote inzet van lijstaanvoerder Herben verloor de partij ruim tweederde van haar electoraat. Naar schatting bleef een kwart van de aanhang de partij trouw, nog een kwart bleef thuis, een derde stemde op CDA of VVD en de rest op andere partijen. Anders dan verwacht profiteerde de SP weinig van het verval van de populistische tegenhanger ter rechterzijde. De partij van Marijnissen had volgens sommige peilingen aan het begin van de campagne meer dan twintig zetels kunnen halen, maar bleef uiteindelijk steken op hetzelfde aantal als ze in 2002 had behaald. Daarmee passeerde ze toch voor het eerst GroenLinks, dat twee zetels verloor. De nieuwe lijsttrekker had de al eerder ingezette daling in de volksgunst niet ongedaan kunnen maken. Andere oppositiepartijen moesten eveneens verlies incasseren. De ChristenUnie leverde opnieuw een zetel in. Ook D66 moest een zetel afstaan. De SGP handhaafde haar zeteltal, maar verloor wel kiezers. Leefbaar Nederland, geplaagd door afsplitsingen en vrijwel onbeheersbare conflicten, verdween uit de Kamer. De negen randpartijen die een zetel trachtten te verwerven, slaagden daar geen van alle in (zie hierover ook de bijdrage van A.P.M. Lucardie aan dit Jaarboek). Alleen de pas opgerichte Partij voor de Dieren kwam enigszins in de buurt van de kiesdeler.

Tabel 1. Uitslag Tweede-Kamerverkiezingen 2003

	2002		2003	
	%	zetels	%	zetels
CDA	27,9	43	28,6	44
LPF	17,0	26	5,6	8
VVD	15,4	24	17,9	28
PvdA	15,1	23	27,2	42
GroenLinks	7,0	10	5,1	8
SP	5,9	9	6,3	9
D66	5,1	7	4,0	6
ChristenUnie	2,5	4	2,1	3
SGP	1,7	2	1,5	2
LN	1,6	2	0,4	0
overige	3,0	0	1,3	0
totaal	100,0%	150	100,0%	150
opkomst	79,1%		80,0%	

Bron: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (Kiesraad), 27 januari 2003.

Over het algemeen werd de uitslag geduid als een teken van normalisering van het Nederlandse partijstelsel. CDA, PvdA en VVD waren teruggekeerd op het niveau van de jaren tachtig, zou men kunnen zeggen. Bij deze interpretatie passen echter wel een paar kanttekeningen. PvdA en VVD moesten nieuwe concurrenten naast zich dulden – de SP respectievelijk de LPF – die latente onvrede konden mobiliseren. De binding tussen partijen en kiezers leek daarbij minder sterk dan in het verleden. Met andere woorden: de verhoudingen zouden bij een volgende verkiezing wel eens opnieuw aanzienlijk anders kunnen komen te liggen.

De veranderlijkheid van de kiezer weerspiegelde zich in de samenstelling van de nieuwe Kamer. Van de 150 kamerleden waren dertig geheel nieuw en beschikten 44 over een jaar ervaring. Het aantal vrouwen was gestegen tot 55, een hoogtepunt in de vaderlandse geschiedenis. Het aantal immigranten bedroeg nu dertien. Twee kamerleden waren alleen door voorkeurstemmen in de Kamer gekomen: mevr. J.C. Huizinga-Heringa (ChristenUnie) passeerde oud-RPF-fractievoorzitter L.C. van Dijke, terwijl oud-minister H.P.A. Nawijn dankzij ruim 21.000 voorkeurstemmen vanuit de 32-ste plaats op de LPF-lijst ook een zetel veroverde.

De uitkomst van de verkiezingen maakte de formatie van een nieuw kabinet niet eenvoudig. Dat stelde de informateur, J.P.H. Donner (CDA) na gesprekken met de fractievoorzitters meteen vast. De demissionaire minister van Justitie was op 24 januari tot informateur benoemd met de opdracht, de mogelijkheden te onderzoeken voor een kabinet dat “mag rekenen op vruchtbare samenwerking met de Staten-Generaal” – een zeer brede formulering. Op 3 februari beval hij in zijn eindverslag aan de koningin aan om een coalitie van CDA en PvdA nader te laten onderzoeken. Hij mocht dat onderzoek zelf uitvoeren in samenwerking met de socioloog F. Leijnse, voorzitter van de HBO-Raad en van 1984 tot 1994 Tweede-Kamerlid voor de PvdA. Het tweetal voerde vele gesprekken met de beide fractievoorzitters, al dan niet bijgestaan door fractiegenoten, en met voorzitters van belangenorganisaties, medewerkers van het CPB, burgemeesters van de vier grote steden en anderen. Uiteindelijk sloten zij hun onderzoek af op 12 april met de conclusie dat een kabinet van CDA en PvdA vooralsnog niet mogelijk was. Een aantal geschilpunten, zoals het zorgstelsel, de identificatieplicht, de WAO, ruimtelijke ordening en integratiebeleid, waren in beginsel oplosbaar gebleken. Het struikelblok bleek evenwel het financieel-economische beleid. Al in de verkiezingscampagne had het CDA weinig vertrouwen getoond in de soliditeit van de PvdA op dit punt.

Daarnaast dreef de oorlog in Irak CDA en PvdA uit elkaar. In februari maakten de sociaal-democraten bezwaar tegen de toezegging van het demissionaire kabinet om met het oog op de dreigende oorlog Patriot-raketten naar Turkije te sturen, teneinde dit land beter te verdedigen tegen mogelijke (tegen)aanvallen vanuit het buurland Irak. Dit gebaar zou de spanning in het gebied alleen maar verhogen, meende de PvdA. Zij wees militaire actie van de Verenigde Staten en zijn bondgenoten zonder steun van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties in principe af. Het CDA was daarover minder duidelijk. Op 17 maart kondigde Balkenende aan dat zijn kabinet een mogelijke oorlog wel politiek maar niet militair zou steunen. VVD-leider Zalm noemde dit een laf standpunt. De PvdA was evenmin enthousiast over dit standpunt. Bos noemde de oorlog, die op 20 maart uitbrak, ‘niet rechtmatig’, maar wilde zich toch niet achter het verzet tegen de oorlog scharen en nam nadrukkelijk niet deel aan de vredesdemonstratie in Amsterdam op 22 maart (*NRC Handelsblad*, 24 maart 2003) (zie verder in deze Kroniek onder PvdA). Uiteindelijk zagen beide partijen hierin geen beletsel om de formatie-onderhandelingen voort te zetten, maar het vertrouwen bleef nogal broos.

De uitslag van de Statenverkiezingen (op 11 maart) kon geduid worden als een aanmoediging voor CDA en PvdA om samen een nieuw kabinet te vormen. Eind maart verliepen de onderhandelingen niettemin steeds stroever, toen het CDA nadrukkelijk bleef vasthouden aan zijn doelstelling om de begroting in 2007 weer in evenwicht te hebben. Daartoe zouden forse bezuinigingen vereist zijn. De PvdA wees die niet zonder meer af, maar stelde wel bepaalde voorwaarden: garanties voor werkgelegenheid, voldoende economische groei en investeringen in de publieke sector. Op 31 maart leek een principe-akkoord bereikt, dat bezuinigingen behelsde van veertien miljard euro, lastenverzwaringen van zes miljard euro en ruim vijf miljard euro nieuwe uitgaven (voor investeringen in de publieke sector). Vervolgens berekende het CPB de gevolgen van dit akkoord. Die vielen tegen: minder economische groei, minder werkgelegenheid en minder koopkracht. Zelfs het hoofddoel zou niet helemaal bereikt worden: de begroting zou in 2007 nog een tekort van 0,2% vertonen. De vakbeweging zag haar eerder geuite bezwaren tegen het akkoord bevestigd. Ook verscheidene economen leverden kritiek op het voorgestelde beleid.

CDA en PvdA leken de grens van hun onderhandelingsbereidheid intussen bereikt te hebben. Zelfs over betrekkelijk kleine onderdelen was geen overeenstemming meer mogelijk. De informateurs formuleerden nog enkele compromisvoorstellen, maar stuitten daarbij op onwil, vooral van het CDA. Op 10 april verklaarde Balkenende dat er 'onvoldoende vertrouwen' bestond tussen de partijen (*Trouw*, 11 april 2003) om de maatregelen te nemen die nodig waren. Bos voelde zich 'grote lijks belazerd' door het CDA (*NRC Handelsblad*, 11 april 2003). Niettemin was hij nog bereid een tweede poging te wagen om met het CDA tot overeenstemming te komen. Die bereidheid ontbrak echter bij Balkenende. De leiders van andere partijen noemden de mislukte formatie 'beschamend, amateuristisch en bizar' (D66), 'amateuristisch' (VVD), 'een blamage' (SP). GroenLinks-leider Halsema vergeleek de leiders van CDA en PvdA met 'stampvoetende pubers' (*NRC Handelsblad*, 11 april 2003).

kabinetsformatie: tweede ronde

Nadat de informateurs hun eindverslag op 12 april hadden ingeleverd, verklaarde Balkenende te streven naar een kabinet met de VVD, mogelijk ook met de LPF. LPF-leider Herben bleek daartoe in beginsel bereid. Maar ook D66-leider B.O. Dittrich toonde zich nu minder afkeurig van een coalitie met CDA en VVD dan daarvoor (zie in deze Kronien onder D66). Na zoals gebruikelijk de adviezen van de fractievoorzitters ingewonnen te hebben benoemde de koningin op 15 april

twee nieuwe informateurs, de christen-democraat R.J. Hoekstra (lid van de Raad van State) en de liberale oud-minister en oud-senator F. Kort-hals Altes, om de mogelijkheden te onderzoeken voor een kabinet van CDA en VVD en 'één of meer andere partijen'. Dat zouden dus D66, LPF of ChristenUnie en SGP kunnen zijn.

VVD-leider Zalm sprak al op 16 april een lichte voorkeur uit voor D66, gezien de ervaringen met de LPF in het recente verleden en de voorwaarden die ChristenUnie en SGP stelden met betrekking tot ethische kwesties, met name abortus en euthanasie. Na gesprekken van de informateurs met de fractievoorzitters van de zes potentiële coalitiepartijen viel de LPF als mogelijk nog instabiele factor vrij snel af. Herben gaf daarbij zelf aan dat CDA en VVD het maar met D66 moesten proberen. Uit de gesprekken met de protestantse partijen bleken de geschillen over de ethische kwesties wel overbrugbaar. Daarnaast drong de ChristenUnie aan op een specifiek pardon voor asielzoekers, en ook dat was voor de christen-democraten en liberalen niet onbespreekbaar. De VVD wees echter met name de SGP als partner toch af, vooral vanwege haar opvattingen over de ongelijkheid van mannen en vrouwen en over homoseksualiteit. Een coalitie van CDA, VVD en ChristenUnie zou slechts over 75 van de 150 kamerzetels beschikken. Met D66 samen zouden CDA en VVD wel op een duidelijke meerderheid in de Kamer (78 zetels) kunnen steunen. D66 stelde echter de nodige eisen, vooral op het gebied van staatkundige vernieuwing en onderwijs. Op 29 april koos de fractievoorzitter van de VVD uiteindelijk definitief voor D66. Balkenende sloot zich daarbij aan, al merkte hij op dat zijn partij inhoudelijk meer overeenkomsten vertoonde met ChristenUnie en SGP dan met D66. Vice-fractievoorzitter mevr. G. Verburg voegde daar evenwel aan toe dat ook in haar fractie bezwaren leefden tegen de SGP. Zo konden de informateurs op 1 mei de koningin verslag uitbrengen. Het staatshoofd verzocht hun om het onderzoek voort te zetten in de richting van een kabinet van CDA, VVD en D66. In samenwerking met deze partijen zouden Hoekstra en Kort-hals Altes een programgrondslag ontwikkelen, oftewel een regeerakkoord voorbereiden.

De fractievoorzitters van de ChristenUnie en de SGP, A. Rouvoet respectievelijk B.J. van der Vlies, reageerden teleurgesteld en verbaasd op de uitkomst van de informatiebesprekingen. "Na acht jaar ageren tegen de paarse kabinetten gaat het CDA nu een kabinet op poten zetten met twee paarse partijen. Dat baart me grote zorgen. De ziel van paars, D66, krijgt opnieuw een plek", aldus Rouvoet (*Reformatorisch Dagblad*, 30 april 2003). Van verbittering of wrok was echter geen sprake bij de protestantse partijen. Voor het eerst in hun geschiedenis waren ze serieus bij formatiebesprekingen betrokken geweest. Beide partijen lieten in zekere zin hun sporen na, doordat CDA en VVD enkele voor-

stellen overnamen, zoals meer aandacht voor palliatieve zorg en mogelijkheden voor gemeenten om bordelen te weren.

Op 16 mei bereikten de informateurs een 'hoofdpijnenakkoord' met de drie partijen, dat op 20 mei in de Tweede Kamer besproken werd en zonder wijzigingen vastgesteld. Onder het motto 'Meedoen, meer werk, minder regels' werd gestreefd naar begrotingsevenwicht in 2007 – vooral via matiging van ambtenarensalarissen en lonen (niet meer dan 0,6% stijging), beperking van vervroegde uittreding (VUT) en bezuinigingen, met name op sociale zekerheid en zorg. Het integratiebeleid zou strenger worden: nieuwkomers zouden al in hun eigen land Nederlands moeten leren. Voor gezinsvorming met immigranten werd een leeftijdsgrens gesteld (21 jaar) en een inkomenseis (120% van het minimumloon). Ook het veiligheidsbeleid moest strenger worden: meer (kortgestrafte) gevangenen in één cel, en een algemene identificatieplicht voor iedereen vanaf veertien jaar. Een zorgtoeslag zou de kosten van de zorg aan een maximum binden (zoals het CDA in zijn programma had voorgesteld). Met ingang van 2006 zou een verplichte standaardverzekering voor geneeskundige zorg worden ingevoerd, met private uitvoerders, tegen een nominale (dus inkomensonafhankelijke) premie met een verplicht eigen risico, een acceptatieplicht en een beperkt pakket. De WAO zou hervormd worden – al maakte het akkoord nog niet duidelijk hoe dat zou gebeuren. Op staatkundig gebied had D66 veel gedaan gekregen. In de eerste plaats zou onderzoek plaats vinden naar de voor- en nadelen van rechtstreekse verkiezing van de minister-president. In de tweede plaats was besloten een nieuw kiesstelsel nog voor de volgende kamerverkiezingen in te voeren. In de derde plaats bleef de tijdelijke referendumwet gehandhaafd, die het kabinet-Balkenende I had willen intrekken. En ten slotte zouden burgemeesters rechtstreeks door de bevolking gekozen gaan worden (de drie laatstgenoemde voorstellen komen hieronder uitgebreid aan bod). De kerncentrale in Borssele zou pas in 2013 moeten sluiten, wanneer haar technische ontwerplevensduur geëindigd zou zijn. De Waddenzee zou voorlopig verschoond moeten blijven van gasboringen. De Onroerende Zaak Belasting (OZB) op woningen zou gedeeltelijk verdwijnen – maar niet helemaal, zoals de VVD had bepleit. De ontwikkelingshulp bleef gehandhaafd op 0,8% van het Bruto Binnenlands Produkt (BBP).

De oppositiepartijen in het parlement veroordeelden het akkoord als 'rechts' en 'conservatief'. PvdA-leider Bos noemde het een 'hoofdpijnakkkoord' (*NRC Handelsblad*, 21 mei 2003). Het meest gematigd liet zich de LPF uit. Ook de vakbeweging keurde het af. De regeringspartijen hadden reeds instemming betuigd. Het congres van D66 stemde op 18 mei met een grote meerderheid voor regeringsdeelname, al spraken veel leden twijfels uit, vooral over het sociale beleid van de nieuwe

coalitie (zie verder in deze Kroniek onder D66). Ook binnen het CDA leefde enig onbehagen, met name in de Basisgroep Sociale Zekerheid. Op 20 mei sloten de informateurs hun werkzaamheden af en benoemde de koningin Balkenende tot formateur van een nieuw kabinet. Op 27 mei hield het tweede kabinet-Balkenende zijn constituerende vergadering en werd het door de koningin beëdigd. Het kabinet was als volgt samengesteld:

J.P. Balkenende (CDA), minister-president en minister van Algemene Zaken;
G. Zalm (VVD), eerste vice-minister-president en minister van Financiën;
Th.C. de Graaf (D66), tweede vice-minister-president en minister van Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties;
J.G. de Hoop Scheffer (CDA), minister van Buitenlandse Zaken;
Mevr. A.M.A. van Ardenne-van der Hoeven (CDA), minister voor Ontwikkelingssamenwerking;
J.P.H. Donner (CDA), minister van Justitie;
Mevr. M.C.F. Verdonk (VVD), minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie;
J.W. Remkes (VVD), minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties;
Mevr. M.J.A. van der Hoeven (CDA), minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap;
H.G.J. Kamp (VVD), minister van Defensie;
Mevr. S.M. Dekker (VVD), minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer;
Mevr. K.M.H. Peijs (CDA), minister van Verkeer en Waterstaat;
L.J. Brinkhorst (D66), minister van Economische Zaken;
C.P. Veerman (CDA), minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (sinds 1 juli Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit);
A.J. de Geus (CDA), minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid;
J.F. Hoogervorst (VVD), minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Het tweede kabinet-Balkenende telde zes nieuwkomers, waaronder de overigens ervaren bewindsman Brinkhorst. Het aantal vrouwen was gestegen van één naar vijf. Van de tien staatssecretarissen behoorden er vijf tot het CDA, vier tot de VVD en één tot D66. Mannen en vrouwen waren hier gelijkelijk vertegenwoordigd.

Op 11 juni las Balkenende de beknopte regeringsverklaring voor in de Tweede Kamer.

Provinciale Statenverkiezingen

Op 11 maart mochten de kiezers weer naar de stembus, nu om de Provinciale Staten te kiezen. Met bijna 48% was de opkomst iets hoger dan in 1999. Tal van maatregelen waren dan ook genomen om de opkomst te verhogen: een popconcert in Limburg, SMS-oproepen met de kans op een CD in Drenthe, een geldprijs in Gelderland – uitgelooft door de partij Leefbaar Gelderland/De Groenen, die voor deze loterij overigens geen toestemming van de overheid had gekregen. In elke provincie kon de kiezer bovendien gebruik maken van een stemwijzer op internet. De landelijke partijleiders bemoeiden zich deze keer weinig met de campagne, waarschijnlijk door vermoeidheid na de Tweede-Kamerverkiezingen. Voor CDA en PvdA kwamen daar nog de formatiebesprekingen bij. Overigens werd de uitkomst van de Statenverkiezingen wel als test gezien voor een coalitie tussen beide partijen.

De resultaten vielen voor zowel het CDA als de PvdA vrij gunstig uit. Weliswaar bleek hun aanhang iets kleiner dan in januari, maar ten opzichte van de Statenverkiezingen van 1999 boekten beide partijen duidelijk winst (zie tabel 2). De christen-democraten waren opnieuw de grootste in het Zuiden en Oosten (Zeeland, Noord-Brabant, Utrecht, Gelderland, Overijssel en Limburg), de sociaal-democraten in het Noorden en het Westen (Noord- en Zuid-Holland, Flevoland, Friesland, Drenthe en Groningen).

De VVD verloor de tweede plaats aan de PvdA en moest 44 zetels inleveren, maar deed het relatief beter dan bij de Tweede-Kamerverkiezingen van januari. Dat gold ook voor D66, dat acht zetels verloor, en voor GroenLinks dat 26 zetels kwijt raakte. De protestants-christelijke partijen deelden dit lot: verlies ten opzichte van 1999, lichte vooruitgang ten opzichte van januari 2003. De fusie van GPV en RPF tot ChristenUnie leidde klaarblijkelijk niet tot electorale ‘synergie’ in de vorm van nieuwe kiezers. De SP ging ten opzichte van januari licht achteruit; vergeleken met 1999 wist ze haar stemmental en zeteltal echter te verdubbelen. Ook de LPF deed het in maart slechter dan in januari. Waarschijnlijk stemde een deel van hun aanhang op een onafhankelijke provinciale partij en bleef ook een belangrijk deel thuis.

De onafhankelijke provinciale partijen verloren samen vier zetels. Vooral de Partij Nieuw Limburg (PNL) kreeg een flinke klap, evenals de Partij voor Zeeland (PVZ) en de Onafhankelijke Partij Drenthe (OPD). Laatstgenoemde partij moest een zetel afstaan aan de van haar afgesplitste groepering Drents Belang, die samen met de Drentse Ouderenpartij een lijst had gevormd (DB/DOP). De Brabantse Onafhankelijke Federatie (die zich nu ook met de naam Leefbaar Brabant tooide) (BOF/LB) en de Gemeentebelangen Friesland (GBF, in

1999 de Federatie van Gemeentebelangen Friesland, FGF) konden zich met enige moeite handhaven, evenals de Onafhankelijken Zuid-Holland, die zich sinds 2002 Leefbaar Zuid-Holland noemden.

Tabel 2. Uitslag Provinciale Statenverkiezingen 2003

	1999		2003	
	%	zetels	%	zetels
CDA	24,4	194	28,0	222
VVD	23,7	182	18,5	138
PvdA	19,0	154	24,1	198
GroenLinks	10,1	77	6,9	51
ChristenUnie/ SGP *)	7,5	62	6,4	50
D66	5,9	39	4,6	31
SP	3,3	19	5,6	38
LPF	-	-	2,9	17
VSP **)	1,7	6	0,4	1
PNL	0,6	6	0,3	2
FNP	0,4	4	0,6	7
PVZ	0,2	4	0,1	2
OPD	0,2	3	0,1	1
BOF/LB	0,3	1	0,2	1
GBF ***)	0,1	1	0,1	1
LZH ****)	0,4	1	0,2	1
PvhN	-	-	0,2	2
DB/DOP	-	-	0,1	1
overige	3,0	7	0,7	0
totaal	100,0	760	100,0	764
Opkomst	45,6		47,6	

*) In 1999 namen GPV en RPF nog niet als ChristenUnie deel aan de Statenverkiezingen, al combineerden ze vaak hun lijsten, al dan niet samen met de SGP.

**) De Verenigde Senioren Partij (VSP) kwam voort uit het AOV, de Unie 55+ en Senioren 2000, die in 1999 nog zelfstandig aan de Statenverkiezingen deelnamen.

***) Sinds 2001 noemde de Federatie Gemeentebelangen Friesland (FGF) zich Gemeentebelangen Friesland (GBF).

****) Sinds 2002 noemden de Onafhankelijken Zuid-Holland zich Leefbaar Zuid-Holland.

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen, 2003
(statline.cbs.nl/StatWeb)

De meest succesvolle provinciale partijen waren de Fryske Nasjonale Partij (FNP) en de Partij voor het Noorden (PvhN), die in Groningen met twee zetels haar entree in de Staten maakte. Beide partijen verzetten zich tegen een ‘zweeftrein’ (een trein die enige meters boven de grond aan een magneetbaan zou hangen) in het Noorden en beide streefden naar een vorm van federalisme waarbij provincies of landsdelen meer zelfstandigheid zouden genieten. De andere provinciale partijen, die over het algemeen minder duidelijk een staatkundige visie uitdroegen, hadden meer moeite kiezers te winnen.

Landelijke randpartijen kregen het ook moeilijk in 2003. De Groenen verdwenen feitelijk uit de Staten (waar ze in 1999 nog zelfstandig dan wel in samenwerkingsverbanden drie zetels hadden verworven), evenals de automobilistenpartij Nederland Mobiel. De ouderenpartijen verloren vijf van de zes zetels – de Verenigde Seniorenpartij (VSP), waarin het Algemeen Ouderenverbond (AOV), de Unie 55+ en Senioren 2000 waren opgegaan, won samen met de Ouderenpartij Noord-Holland één zetel in deze provincie. Andere randpartijen zoals de Nederlandse Volksunie, de Vooruitstrevende Integratiepartij en de door oud-minister H. Heinsbroek en oud-LPF-fractievoorzitter H. Wijnschenk opgerichte Lijst Nieuwe Politiek behaalden nergens een zetel.

Eerste-Kamerverkiezingen

Op 26 mei kozen de leden van de Provinciale Staten een nieuwe Eerste Kamer. De verkiezingen kregen aanvankelijk meer aandacht dan gebruikelijk, vanwege hun mogelijke invloed op de kabinetsformatie. De vraag werd gesteld of CDA en PvdA dan wel CDA en VVD een meerderheid in de senaat zouden halen – ook al wezen deskundigen erop dat kabinetten veel minder afhankelijk zijn van de senaat dan van de Tweede Kamer. Op 26 mei was de formatie echter al afgerond en was bovendien duidelijk dat de coalitie CDA-VVD-D66 op een solide meerderheid in de Eerste Kamer zou kunnen rekenen.

Het CDA versterkte zijn positie als grootste partij met drie zetels, waarvan één restzetel, via een lijstverbinding met ChristenUnie en SGP (zie tabel 3). De VVD verloor vier zetels en moest haar tweede positie afstaan aan de PvdA, die evenveel zetels won. Verrassend veel voorkeurstemmen verstoorden de volgorde van de lijst: bij de VVD. GroenLinks verloor ook fors – 1999 was een buitengewoon goed jaar voor de partij geweest. Bij D66 zette de gestaag dalende lijn zich voort. De ChristenUnie, de opvolger van de gezamenlijke lijst van GPV en RPF, verloor eveneens; de SGP handhaafde zich. De SP boekte winst. De LPF kwam met één zetel in de senaat, terwijl men op twee gerekend had: het ene Statenlid van Leefbaar Zuid-Holland had tegen de afspra-

ken in niet op de LPF gestemd, zo meende het bestuur van deze partij (zie in deze Kroniek onder LPF).

De Onafhankelijke Senaatsfractie (OSF) behield één zetel. Anders dan in 1999 kreeg deze lijst steun van alle provinciale partijen (zie *Jaarboek 1999 DNPP*, blz. 17). Aanvankelijk leek de zetel naar de lijsttrekker van de PNL, A. Zinken, te zullen gaan. In Noord-Holland bleek echter een fout gemaakt te zijn bij het doorgeven van de uitslag, zodat alsnog de door de OSF beoogde kandidaat, H. ten Hoeve van de FNP, de senaatszetel mocht bezetten.

Op 17 juni koos de Eerste Kamer mevr. Y.E.M.A.Timmerman-Buck tot voorzitter. Met 37 stemmen versloeg zij PvdA-kandidaat E.C.M. Jurgens, die 34 stemmen kreeg. Het was een dubbele primeur: voor het eerst kon de Kamer in een open stemming tussen verschillende kandidaten kiezen en voor het eerst werd een vrouw tot voorzitter gekozen.

Tabel 3. Uitslag Eerste-Kamerverkiezingen 2003 (in zetels)

	1999	2003
CDA	20	23
VVD	19	15
PvdA	15	19
GroenLinks	8	5
D66	4	3
ChristenUnie *)	4	2
SGP	2	2
SP	2	4
OSF	1	1
LPF	-	1
totaal	75	75

*) GPV en RPF voegden in 1999 hun lijsten samen; sinds 2000 noemen zij zich ChristenUnie.

Bron: *NRC Handelsblad*, 27 mei 2004

parlementaire enquêtes

Op 27 januari presenteerde de parlementaire enquêtecommissie 'Srebrenica' onder voorzitterschap van A.D. Bakker (D66) haar eindverslag. De commissie was van oordeel dat het tweede kabinet-Kok in april 2002 terecht was afgetreden (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 22-23). De militaire missie naar Srebrenica had een onduidelijk mandaat gekregen en de verantwoordelijke bewindslieden hadden te weinig geluisterd naar bezwaren van de top van de landmacht. Bij de behande-

ling van het rapport in juni waarschuwde de commissie echter voor ‘individuele afrekeningen’, die het zicht zouden wegnemen van het falen van het hele politieke systeem.

In maart 2003 besprak de Tweede Kamer het rapport van de parlementaire enquêtecommissie die zich onder voorzitterschap van mevr. M.B. Vos (GroenLinks) had bezig gehouden met onregelmatigheden bij de aanbesteding van grote infrastructurele werken – in de wandel ‘bouw-fraude’ genoemd. Naar aanleiding van dit rapport was al in december 2002 A.H. Korthals afgetreden als minister van Defensie. Als minister van Justitie was hij eerder verantwoordelijk geweest voor een schikking tussen het openbaar ministerie en aannemers die teveel hadden gerekend voor de uitbreiding van de luchthaven Schiphol (zie ook *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 37).

In september 2002 had de Tweede Kamer op voorstel van de SP ingestemd met de instelling van een parlementair onderzoek naar het integratiebeleid van de afgelopen decennia (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 152). In december ging de commissie, die onder voorzitterschap stond van S. Blok (VVD), van start. SP-vertegenwoordiger A. Lazrak stapte in september 2003 uit de commissie, onder andere vanwege de betrokkenheid van het Hilda Verwey-Jonker Instituut bij de werkzaamheden van de commissie (zie verder in deze Kroniek onder SP).

staatkundige vernieuwing: gekozen burgemeester

In de eerste maanden van 2002 hadden de Tweede en Eerste Kamer op initiatief van het tweede kabinet-Kok besloten om de benoeming van de burgemeester door de kroon uit de grondwet te lichten en in een gewone wet te regelen. Hiermee werd de weg gebaad voor de invoering van de gekozen burgemeester. Het eerste kabinet-Balkenende had op voorstel van de LPF de gekozen burgemeester in het regeerakkoord opgenomen, en wenste daarom de ‘deconstitutionalisering’ van de benoemingswijze van de burgemeester voort te zetten. Door de val van het kabinet in oktober was de Tweede Kamer echter niet meer in de gelegenheid de grondwetswijziging in tweede lezing te behandelen. Enkele staatsrechtgeleerden meenden dat de in januari 2003 verkozen Tweede Kamer daartoe nu niet meer gerechtigd zou zijn, maar de Raad van State sprak in november uit geen beletsel te zien voor de afhandeling van de aanhangige grondwetswijzigingen (naast de vervallenverklaring van de kroonbenoeming onder meer ook de invoering van het correctief referendum).

Ook in het regeerakkoord van het tweede kabinet-Balkenende was zoals reeds vermeld afgesproken de rechtstreeks door de bevolking gekozen burgemeester in te voeren, met als doel “de slagvaardigheid te vergroten

en de betrokkenheid van burgers te versterken”. Eerder in de formatie, ten tijde van de onderhandelingen met de PvdA, had het CDA deze hervorming nog afgewezen. Eind september kondigde minister De Graaf van Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties in de *Hoofdlijnennotitie direct gekozen burgemeester* aan dat het kabinet in maart 2006 – tegelijk met de gemeenteraadsverkiezingen – de direct gekozen burgemeester wilde invoeren. Het was de bedoeling dat de zittingstermijn van de gekozen functionaris samenviel met die van de raad, dat wil zeggen vier jaar in plaats van de huidige ambtstermijn van zes jaar. De burgemeester zou als ‘lokale regeringsleider’ – aldus De Graaf – verder veel meer bevoegdheden krijgen, onder andere om wethouders voor te dragen (*de Volkskrant*, 26 september 2003). De Graaf wilde de nieuwe figuur in één keer invoeren; alle bijna 500 zittende burgemeesters die zich niet verkiesbaar wilden stellen, zouden ontslag krijgen of konden vervroegd uittreden.

Het Nederlands Genootschap van Burgemeesters reageerde bij monde van zijn voorzitter, de Haarlemse burgemeester J. Pop, sceptisch op de plannen. VVD en CDA hadden moeite met de opzet van De Graaf om in één keer in alle gemeenten de zittende burgemeesters collectief te ontslaan en hun opvolgers te laten verkiezen, en pleitten voor enig uitstel. Dit schoot D66-fractie leider Dittrich in het verkeerde keelgat. Hij eiste van de beide coalitiepartners dat de gekozen burgemeester in deze kabinetsperiode zou worden ingevoerd, anders was er ‘sprake van een kabinetscrisis’ (*de Volkskrant*, 2 oktober 2003).

Een meerderheid van de Tweede Kamer was van mening dat de grondwet gewijzigd diende te worden. Het constitutioneel vastgelegde raadsvoorzitterschap van de burgemeester zou zich moeilijk verdragen met de toekomstige uitbreiding van zijn politieke macht. De Graaf wilde een grondwetswijziging echter voorkomen, omdat in dat geval de invoering van de gekozen burgemeester afhankelijk werd van een nieuw samengesteld parlement en kabinet – waarin D66 mogelijk zijn spilpositie zou zijn kwijtgeraakt. CDA en VVD wilden daarentegen uitzicht houden op een aanpassing van de grondwet; niet alleen om de kwestie van het raadsvoorzitterschap te regelen, maar ook in het geval van het CDA om de positie van de gemeenteraad te versterken (zie verder in deze Kroniek onder CDA), en in het geval van de VVD om die van de gekozen burgemeester te verstevigen (zie verder in deze Kroniek onder VVD). De PvdA wenste eveneens een aanpassing van de grondwet. Partijleider Bos dreigde begin oktober bij de later te houden tweede lezing van het voorstel om de kroonbenoeming uit de grondwet te schrappen tegen te zullen stemmen – terwijl de PvdA eerder in de eerste lezing vóór dit voorstel had gestemd –, wanneer De Graaf het raadsvoorzitterschap van de burgemeester niet zou willen deconstitutionaliseren. Dit zou dan

betekenen dat de benodigde tweederde meerderheid niet gehaald zou worden. Ook meende Bos dat er geen goede regeling was voor het geval dat de raad en de gekozen burgemeester tegenover elkaar zouden komen te staan. Op aandrang van de Tweede Kamer zei De Graaf toe te zullen regelen dat wanneer er sprake is van een 'onwerkbaar situatie' tussen raad en burgemeester, de laatste mag worden afgezet.

Op 18 november presenteerde de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB) zijn advies over de gekozen burgemeester. De ROB meende dat de kabinetsplannen inconsistent waren, waarbij de kritiek vooral het grondwettelijk vastgelegde raadsvoorzitterschap betrof. De Raad meende dat het voorstel in de huidige vorm niet kon worden ingevoerd. Op 10 december liet De Graaf de Tweede Kamer weten dat hij vasthield aan zijn voornemen de gekozen burgemeester in 2006 in te voeren. Hij voegde eraan toe los daarvan te overwegen een grondwetswijziging te starten die ertoe moet leiden om het raadsvoorzitterschap uit de constitutie te verwijderen.

Inmiddels had het kabinet op 4 juli besloten om de in de gemeentewet vastgelegde openbare dubbele voordracht van kandidaten voor de functie van burgemeester (en van commissaris van de koningin) te wijzigen. Deze regeling – die in augustus 2001 was ingevoerd (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 17-18) – had ertoe geleid dat het aantal sollicitanten voor deze posten sterk was afgenomen. Volgens de wet dienden gemeenteraden twee kandidaten voor te stellen en daarbij één van de twee aan te bevelen – eventueel op basis van de uitkomst van een referendum onder de bevolking. Dat de naam van de als tweede geëindigde kandidaat ook bekend zou worden gemaakt, schrikte echter vele potentiële sollicitanten af; daarom werd besloten voortaan uitsluitend de eerstgeplaatste op de lijst van aanbeveling te publiceren. Op 10 december stemde de Tweede Kamer met deze wijziging in.

staatkundige vernieuwing: hervorming kiesstelsel

In het regeerakkoord waren CDA, VVD en D66 overeengekomen om het kiesstelsel te herzien teneinde "de werking van de parlementaire democratie te verbeteren". Het mandaat van de individuele volksvertegenwoordiging diende persoonlijker te worden, hun herkenbaarheid groter en hun band met de kiezer sterker door een deel van de zetels via districten aan kandidaten toe te wijzen (zodat deze niet meer in het kielzog van de lijsttrekker gekozen worden). Het andere deel zou worden toegewezen via landelijke, door de partijen vastgestelde lijsten. De kiezer krijgt in dit stelsel twee stemmen, één voor de landelijke lijst en één voor een districtskandidaat naar voorkeur. De stem op de landelijke lijst is bepalend voor de zetelverdeling in de Tweede Kamer.

Al in november presenteerde minister De Graaf van Bestuurlijke Vernieuwing een uitwerking van zijn plannen in *Naar een sterker parlement. Hoofdlijnennotitie nieuw kiesstelsel*. De D66-minister had haast, omdat zijn partij er zeker van wilde zijn dat het nieuwe kiesstelsel vóór de volgende Tweede-Kamerverkiezingen zou zijn ingevoerd. Mede om die reden diende het nieuwe kiesstelsel binnen de grondwettelijke voorwaarden van evenredige vertegenwoordiging en het vaste aantal van 150 Tweede-Kamerzetels te blijven: een wijziging van de grondwet zou de aanvaarding van de hervorming afhankelijk maken van een nieuw samengesteld parlement en kabinet – waarin D66 mogelijk zijn spilpositie kwijt zou zijn geraakt.

De Graaf stelde voor om de Tweede Kamer na de verkiezingen van 2007 te laten bestaan uit minimaal 75 landelijke en maximaal 75 regionale kandidaten. De laatsten dienden verkozen te worden in ongeveer twintig meervoudige districten met elk twee tot zes vertegenwoordigers (afhankelijk van het inwonertal). In De Graafs plannen mogen kandidaten zich òf via de landelijke lijst, of in een district kandideren. Een combinatie van beide mogelijkheden wees hij af, uit angst dat de districtsverkiezingen een wassen neus zouden worden wanneer verliezers alsnog via de landelijke lijst in de Kamer zouden belanden.

De reacties van de regeringspartijen CDA en VVD waren negatief. De christen-democraten wezen het verbod op een dubbele kandidatuur af, omdat het daardoor voor de partijen moeilijker zou worden om een evenwichtig samengestelde fractie samen te stellen. Tweede-Kamerfractievoorzitter Verhagen vond vijftig districtszetels meer dan genoeg. Zijn VVD-collega Van Aartsen daarentegen vond de voornemens van De Graaf niet ver genoeg gaan; hij wilde persoonlijk liever de invoering van 150 enkelvoudige kiesdistricten. De PvdA reageerde welwillender; de sociaal-democraten hadden een soortgelijke hervorming van het kiesstelsel in hun verkiezingsmanifest van 2003 opgenomen.

staatkundige vernieuwing: referendum

In 2001 hadden Eerste en Tweede Kamer ingestemd met een Tijdelijke Referendumwet, die een raadplegend referendum mogelijk maakte, en met een wijziging van de grondwet die een bindend correctief referendum zou toestaan (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 16-17). De grondwetsherziening zou na de Tweede-Kamerverkiezingen in 2002 en de Eerste-Kamerverkiezingen in 2003 opnieuw door beide Kamers goedgekeurd dienen te worden, nu met een tweederde meerderheid. Die meerderheid zou er echter niet komen. Het eerste kabinet-Balkenende diende het wijzigingsvoorstel weliswaar in september 2003 in, maar gaf daarbij aan het niet te zullen steunen: het kwam dan ook niet in behan-

deling. Het kabinet besloot bovendien in december aan de Tweede Kamer voor te stellen om de Tijdelijke Referendumwet in te trekken (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 38).

In het regeerakkoord dat CDA, VVD en D66 in mei 2003 overeenkwamen, werden deze besluiten weer omgedraaid. Het tweede kabinet-Balkenende besloot dat met betrekking tot het correctieve referendum het oordeel van beide Kamers in tweede lezing zou worden ‘afgewacht’ (zoals hierboven reeds vermeld gaf de Raad van State in november aan dat de Eerste en Tweede Kamer de aanhangige grondwetswijzigingen gewoon konden afronden). Het wetsvoorstel tot intrekking van de Tijdelijke Referendumwet werd ingetrokken, zodat deze wet geldig blijft tot de daarin opgenomen expiratedatum van 1 januari 2005. Ook bleef het mogelijk dat in gemeenten referenda werden gehouden.

Europees referendum

De grondwet die de Europese Conventie in 2003 voor de Europese Unie had ontworpen, zou in een Europees referendum aan de burgers moeten worden voorgelegd. Daarvoor ijverde de Europese Referendum Campaigne in alle lidstaten. In juni organiseerde het comité in Nederland een petitie daarvoor. Intussen bereidden de Tweede-Kamerleden J.N. Dubbelboer (PvdA), B. van der Ham (D66) en mevr. F. Karimi (Groen-Links) een initiatief-wetsvoorstel voor om een raadplegend referendum over de grondwet mogelijk te maken, bij voorkeur tegelijk te houden met de verkiezingen voor het Europees parlement in 2004. Op 14 juli bracht de Raad van State een positief advies uit. De Raad wees erop dat grondwetswijzigingen in Nederland plaats vinden na ontbinding en verkiezing van de Tweede Kamer, maar achtte een raadplegend referendum ‘een meer reële manier om het oordeel van de kiezers over de Europese grondwet te vragen’ (website Raad van State, 24 november 2004). In november keurde de Tweede Kamer het initiatief-wetsvoorstel goed. Alleen CDA, ChristenUnie en SGP stemden tegen. De Eerste Kamer zou het voorstel in maart 2004 behandelen.

partijfinanciën

In april 2002 had de toenmalige minister K.G. de Vries (PvdA) van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties de notitie ‘Herijking Wet subsidiëring politieke partijen’ naar de Tweede Kamer gestuurd (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 19). In oktober 2003 kwam zijn opvolger J. Remkes (VVD) met uitgewerkte voorstellen, die in belangrijke mate voortborduurden op de notitie. Zo stelde Remkes voor het drempelbedrag waarboven giften openbaar moeten worden gemaakt, te verlagen

van 4.537 euro tot 2.000 euro (op jaarbasis). Ook zouden giften van particulieren aan partijen en donaties aan met partijen gelieerde instellingen voortaan onder het openbaarmakingsregime dienen te vallen. Individuen of rechtspersonen zouden jaarlijks niet meer dan 20.000 euro aan een partij mogen doneren. Anders dan De Vries achtte Remkes het niet nodig aan het jaarlijkse totaal aan giften en sponsorinkomsten van een partij een maximum te stellen. De liberale bewindsman wilde verder de basis waarop de subsidietoedeling was gebaseerd aanpassen: naast het aantal kamerzetels zou ook het ledental van invloed moeten zijn op hoogte van de financiële ondersteuning – vanwege de prikkel die hiervan zou kunnen uitgaan op ledenwerving. Ten slotte wenste Remkes de bestedingsmogelijkheden van de overheidssubsidie te verruimen, zodat de partijen deze gelden ook konden besteden aan verkiezingscampagnes en andere ‘wervende’ activiteiten. Hij kondigde aan de subsidie voor de partijen in 2004 te verhogen van tien naar vijftien miljoen euro – overeenkomstig de afspraak in het regeerakkoord.

Op 9 oktober sprak een aantal kleinere fracties in de Tweede Kamer zich uit tegen de verhoging van de subsidie. In een tijd dat de overheid bezuinigde op de financiële steun aan welzijns- en sportorganisaties, gaf het geen pas dat partijen meer geld kregen. De coalitiepartijen en de PvdA steunden de voorgenomen subsidieverhoging echter. Minister Remkes besloot vervolgens op de verhoogde subsidies dezelfde korting toe te passen als op de andere subsidies die door zijn departement werden verstrekt.

tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen

In drie gefuseerde gemeenten vonden op 19 november gemeenteraadsverkiezingen plaats. Het CDA bleef overal de grootste partij, maar verloor (relatief) stemmen aan lokale partijen in de Zuid-Hollandse gemeenten Midden-Delfland en Westland en in het Noord-Brabantse Geldrop-Mierlo. De LPF kwam met vier zetels in de raad van Westland.

3. Ontwikkelingen binnen de afzonderlijke partijen

Hieronder worden de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen in alfabetische volgorde behandeld. Eerst volgt een overzicht van de ontwikkeling van hun ledental, volgens opgave van de partijsecretariaten, op of omstreeks 1 januari 2003 en op of omstreeks 1 januari 2004 (zie tabel 4).

Tabel 4. Ledentallen Nederlandse politieke partijen 1 januari 2003 en 1 januari 2004

	1 januari 2003	1 januari 2004
CDA	79.000	77.000
ChristenUnie	27.000	25.074
D66	12.327*)	13.507
GroenLinks	18.469	20.503
LN	1.237	-
LPF	4.100	± 4.000
PvdA	60.062	61.935
SGP	25.500	25.700
SP	36.406	43.389
VVD	45.998**)	44.196
totaal	310.099***)	315.304

*) correctie door D66 van opgave januari 2003

**) correctie door VVD van opgave januari 2003

***) aangepast totaal als gevolg van gecorrigeerde ledental van D66 en de VVD

Christen-Democratisch Appèl (CDA)

2003 was een goed jaar voor het CDA. Niet alleen bleef de partij in de verkiezingen voor de Tweede Kamer en de Provinciale Staten de grootste, ook leverde zij met partijleider J.P. Balkenende opnieuw de minister-president. Toch rustte het CDA niet op zijn lauweren; zo werd de vernieuwing van de partijorganisatie voortgezet.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen

Op 30 november 2002 had het partijcongres de kandidatenlijst en het verkiezingsprogramma vastgesteld (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 47-

48). Ook werd besloten dat de campagnes voor de Tweede-Kamer- en de Provinciale Statenverkiezingen zou worden gecoördineerd door M. van der Poel (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 48).

Met de leus 'Betrokken, Betrouwbaar, Balkenende' richtte het CDA zijn campagne vooral op de (demissionaire) minister-president Balkenende. Campagneleider Van der Poel bestempelde de premier als 'unique selling point' (*NRC Handelsblad*, 4 januari 2003). Hij zou stabiliteit en vertrouwen moeten uitstralen en zich als staatsman profileren. Dat hield in: wel deelname aan acht lijsttrekkersdebatten op televisie en radio, maar niet aan spelletjes of aan kookprogramma's.

Kritiek zou Balkenende niet bespaard blijven, ook binnen de eigen gelederen. W. Aantjes merkte op dat de CDA-leider niet goed leek te accepteren dat zijn kabinet gevallen was en te veel de deur open hield naar de LPF. De oud-fractievoorzitter van het CDA miste bij de premier een helder christen-democratisch geluid. A.A.M. van Agt, als premier en CDA-leider in de jaren 1977-1982 een voorganger van Balkenende, hekelde de wijze waarop deze het debat over waarden en normen inzette: "het is ongericht en waaiert alle kanten op" (*Trouw*, 6 januari 2003). Waarden en normen behoorden overigens tot de verkiezings-thema's waarmee het CDA campagne voerde – naast veiligheid, integratie, zorg, onderwijs, gezin, mobiliteit en werk op maat: een zogenoemde levensloopregeling die een betere combinatie van werk en zorg mogelijk zou moeten maken.

Op 7 januari ging Balkenende in Zwolle het debat aan met de lijsttrekkers van ChristenUnie en SGP, A. Rouvoet en B.J. van der Vlies. Laatstgenoemde betitelde de twee kleine christelijke partijen als 'loodsmannetjes' (*Trouw*, 8 januari 2003). De geesten scheidden zich toen het abortusbeleid ter sprake kwam. De CDA-leider beloofde het beleid te laten evalueren, maar weigerde de wet terug te draaien, zoals de twee andere partijen eisten. De kritiek van Rouvoet, een paar dagen later, dat het CDA niet op bijbelse waarden steunde, raakte Balkenende wel: "als we als christenen om politieke motieven zo met elkaar omgaan, zijn we een eind weg" (*Reformatorisch Dagblad*, 11 januari 2003).

coalitievoorkeur

Al vanaf het begin van de campagne had Balkenende een voorkeur voor een coalitie met de VVD uitgesproken. In een debat in Rotterdam op 8 januari met de lijstaanvoerders van PvdA, VVD, LPF, GroenLinks en SP zocht hij enige toenadering tot de PvdA, maar bleef afstand nemen van het – in zijn ogen onvoldoende solide – financiële beleid van de sociaal-democraten. Enkele CDA-wethouders benadrukten de voordelen

van samenwerking met de PvdA. De partijvoorzitter, mevr. M. van Bijsterveldt, sprak van een 'lichte voorkeur' voor de VVD, maar sloot de PvdA zeker niet uit (*de Volkskrant*, 9 januari 2003). Met beide partijen verschilde het CDA van mening over de vrijheid van het bijzonder onderwijs. De andere partijen – VVD, PvdA, maar ook D66, Groen-Links en SP – wilden bijzondere scholen verplichten allochtone leerlingen toe te laten. De (demissionaire) minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, mevr. M.J.A. van der Hoeven, die op de tweede plaats van de kandidatenlijst van het CDA stond, noemde dit “een verkapte poging artikel 23 van de Grondwet, waarin de vrijheid van onderwijs is geregeld, om zeep te helpen” (*Trouw*, 10 januari 2003).

Half januari noemde Balkenende in een interview de PvdA nog ongeschikt om al weer te gaan regeren (*Trouw*, 13 januari 2003). De voorzitter van het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV), D. Terpstra, “schrok zich rot” van deze uitspraak en raadde de premier aan om juist de VVD uit te sluiten als regeringspartner (*Trouw*, 14 januari 2003). De CNV-leider, van huis uit ook een christen-democraat, vreesde dat het CDA nu evenals de VVD koos voor financiële soliditeit boven solidariteit. Toen de PvdA het CDA in de peilingen dreigde voorbij te streven, verklaarde Balkenende dat hij geen ministerspost onder een sociaal-democratische premier zou aanvaarden: dan liever fractievoorzitter in de Tweede Kamer.

Fractievoorzitter M.J.M. Verhagen speelde eveneens een belangrijke rol in de campagne, vooral waar het ging om toelichting op het verkiezingsprogramma. Hij pleitte onder meer voor preventief fouilleren langs snelwegen en in openbaar vervoer, en beloofde dat binnen twee jaar een einde aan de wachtlijsten in de gezondheidszorg zou komen. Daartoe zou de ziekenfondspremie verhoogd moeten worden.

Op 20 januari sloot het CDA zijn campagne af in Rotterdam. “Rotterdam laat zien dat het ook kan zonder de PvdA”, zei Balkenende, doelend op het gemeentebestuur van CDA, VVD en Leefbaar Rotterdam. Hij voegde daar veelbetekenend aan toe: “Nederland heeft een Rotterdamse aanpak nodig” (*de Volkskrant*, 21 januari 2003).

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen

Op de verkiezingsavond balanceerden de christen-democraten tussen hoop en vrees. Spoedig bleek dat zij de sociaal-democraten voor zouden blijven, en dat het CDA weer de grootste partij zou worden. Een coalitie met alleen de VVD zou echter geen meerderheid halen. Balkenende zag drie mogelijkheden: CDA met PvdA, CDA met VVD en D66, en CDA met VVD en LPF. Oud-partijvoorzitter (en oud-minister) B. de Vries maakte op 26 januari in het televisieprogramma ‘Buitenhof’ een duide-

lijke keuze voor de PvdA. Zelfs oud-premier Van Agt, die niet bekend stond als vriend van de sociaal-democratie, toonde een lichte voorkeur voor de PvdA boven de VVD, die in zijn ogen te ‘libertinistisch’ was op moreel-ethisch gebied (*Trouw*, 10 februari 2003).

evaluatie campagne Tweede-Kamerverkiezingen

Een commissie onder leiding van de Maastrichtse oud-wethouder T. Bovens evalueerde de geïntegreerde campagne voor de Tweede Kameren Provinciale Statenverkiezingen en bracht aan het eind van het jaar verslag uit. Over het algemeen bleek de campagne goed verlopen te zijn, zowel in de media als in het land. Lijsttrekker Balkenende had evenwel meer invloed moeten hebben, meende de commissie. Voorts pleitte zij voor een permanente campagne – niet alleen onder leden maar ook onder niet-leden – en een pro-actieve strategie: hoe belangrijk de media ook zijn, uiteindelijk zou de partij toch haar eigen thema’s moeten uitdragen.

kritiek binnen het CDA op de kabinetsformatie

Het verloop van de formatie (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’) stemde niet overal in het CDA tot tevredenheid. A. Jansen, voorzitter van de CDA-basisgroep Sociale Zekerheid – een groep van ongeveer veertig uitkeringsgerechtigde christen-democraten – vreesde dat zijn partij haar ‘sociale gezicht’ zou verkwanselen in een coalitie met de VVD. Soortgelijke kritiek klonk op een bijeenkomst van lokale Zeeuwse bestuurders in Goes op 15 april en uit de mond van CNV-voorzitter Terpstra. Ook werd Balkenende wel gebrek aan inspirerend leiderschap verweten. Partijvoorzitter Van Bijsterveldt betreurde de mislukking van de onderhandelingen met de PvdA, maar verwierp het verwijt dat het CDA een rechtse partij was geworden. Ook ontkende zij dat de positie van Balkenende als politiek leider ter discussie stond. De sociaal-democraten hadden volgens haar belangrijke thema’s van de christen-democraten te weinig ‘verinnerlijkt’ (*NRC Handelsblad*, 18 april 2003). B.J. Spruyt, de directeur van de Edmund Burke Stichting – het platform voor conservatieve gedachtevorming in Nederland – stelde tevreden vast dat het CDA was “uitgegroeid tot een onvervalst conservatieve partij” (*Trouw*, 19 april 2003). Oud-partijvoorzitter M.M. van Rij waarschuwde voor de opkomst van een dominante rechtervleugel, vooral gebaseerd in Limburg – hij vergeleek deze met de Beierse *Christlich-Soziale Union* (CSU). A. Klink, directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, ontkende elke verrechtsing: “ons sociaal hart klopt nog steeds” (*Reformatisch Dagblad*, 28 april 2003).

Op een ledenbijeenkomst op 19 mei in Amersfoort verdedigde Klink samen met de demissionaire minister A.J. de Geus van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en het Tweede-Kamerlid mevr. G. Verburg opnieuw het sociale gezicht van de partij, en in het bijzonder de hervorming van de WAO zoals voorgesteld in het regeerakkoord. Ze konden de bezorgdheid van veel leden echter niet wegnemen, maar leken in hun verweer de voorstellen toch iets af te zwakken.

De partijraad kwam op 24 mei in Utrecht bijeen om de formatie te bespreken. Ook hier klonk veel kritiek, onder meer opnieuw van de voorzitter van de CDA-basisgroep Sociale Zekerheid. Balkenende stelde evenwel dat werk boven inkomen ging. Verhagen wees er op dat het nieuwe kabinet middelen had uitgetrokken voor inkomenstoeslagen ten behoeve van uitkeringsgerechtigden die in de knel dreigden te komen. Van Bijsterveldt kondigde de instelling van een partijcommissie aan die onder voorzitterschap van de Hengelose burgemeester F. Kerckhaert de gevolgen van de bezuinigingen voor de meest kwetsbare groepen in kaart zou brengen. In juni werd de zogeheten Commissie Inkomensbeleid geïnstalleerd; in september ging ze aan de slag.

In het kamerdebat over de regeringsverklaring in juni maakte Balkenende een vechtlustige en overtuigende indruk, waarmee hij zijn verzwakte aanzien in zekere zin kon herstellen. De kritiek op het sociale beleid van het tweede kabinet-Balkenende verstomde daarmee echter niet. Bij de behandeling van de begroting in september weerklonk ze opnieuw. Zelfs de hierboven reeds geïntroduceerde oud-minister van Sociale Zaken De Vries (CDA) merkte op dat het kabinetsbeleid tot ‘asociale resultaten’ zou kunnen leiden door de combinatie van lastenverlichting en bezuinigingen op sociale zekerheid (*NRC Handelsblad*, 16 september 2003). De rooms-katholieke bisschop van Rotterdam, A.H. van Luyn, vond het kabinetsbeleid teveel gericht op de economie en op de eigen verantwoordelijkheid van de enkeling, in plaats van op gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het algemeen welzijn.

Tweede-Kamerfractie

Na de kabinetsformatie konden zeven niet verkozen kandidaten alsnog een zetel gaan bezetten. Vijf van hen waren in 2002 kamerlid geweest; alleen P.H. Omtzigt en T.B.F.M. Brinkel, algemeen secretaris van de katholieke vredesbeweging Pax Christi, waren echte nieuwelingen. Na de afronding van de formatie koos de fractie Verhagen opnieuw tot fractievoorzitter.

Th.W. Rietkerk, secretaris van de Tweede-Kamerfractie, werd in mei gedeputeerde in Overijssel – om zo meer tijd voor zijn gezin te hebben. W.G.J.M. van de Camp volgde hem op als fractiesecretaris.

Op 1 september nam T.A.M. Meijer afscheid van de Tweede Kamer waarvan hij sinds 1996 deel had uitgemaakt. Hij had bekendheid gekregen als voorzitter van de parlementaire enquêtecommissie die de gevolgen van de Bijlmer-ramp onderzocht. Meijer werd voorzitter van de vier akkerbouwproductieschappen.

oorlog in Irak

De militaire interventie van de Verenigde Staten en zijn bondgenoten in Irak leidde binnen het CDA tot de nodige discussie. De voorzitter van het Christen-Democratisch Jongeren Appèl (CDJA), P. Walenkamp, verweet het kabinet en in het bijzonder minister van Buitenlandse Zaken J.G. de Hoop Scheffer (CDA), kritiekloos achter de Verenigde Staten te staan. Oud-partijleider Van Agt verwonderde zich over “het gemak waarmee de premier en de minister van Buitenlandse Zaken bij de Amerikanen blijven”, terwijl volgens hem Amerika zich vaak onverantwoordelijk gedroeg (*Trouw*, 10 februari 2003). Europarlementariër A.M. Oostlander reageerde daarop met de opmerking: “Van Agt zit een beetje te kletsen” (*Trouw*, 11 februari 2003).

Op 24 april vond in Utrecht een discussie plaats over de vraag of een rechtvaardige oorlog mogelijk was. Aan het debat namen De Hoop Scheffer, Verhagen, het Tweede-Kamerlid C.M.P.S. Eurlings en de staatssecretaris van Ontwikkelingssamenwerking, mevr. A. van Ardenne-van der Hoeven deel.

Het bezoek van premier Balkenende in september aan de Amerikaanse president deed de discussie opnieuw opvlammen. Oud-premier W. Kok (PvdA) verweet zijn opvolger zich op te stellen als ‘het schoothondje van Bush’ (*Trouw*, 5 september 2003). Balkenende achtte deze kritiek voorbarig en ongepast. Enige dagen later zou Kok excuses aanbieden over zijn opmerking.

asielbeleid

Ook het asielbeleid bracht verdeeldheid binnen het CDA. In februari drong een veertigtal christen-democratische wethouders er op aan asielzoekers die al vele jaren wachtten op een verblijfsvergunning die alsnog te geven (een zogeheten algemeen of specifiek pardon, afhankelijk van de voorwaarden). Het Tweede-Kamerlid mevr. J.N. van Vroonhoven-Kok had juist namens de CDA-fractie het voorstel van demissionair minister Nawijn (LPF) voor een dergelijke regeling afgewezen. De wethouders konden haar niet op andere gedachten brengen. Partijvoorzitter Van Bijsterveldt toonde begrip voor de wethouders en wilde de minister de ruimte geven voor ‘humane beslissingen’, zonder

echter aantallen te noemen (*NRC Handelsblad*, 20 februari 2003). Op 20 februari stemde de fractie tegen voorstellen voor een regeling, op één lid na: R.H. Algra ging ‘uit persoonlijk rechtvaardigheidsgevoel’ mee met de oppositie (*NRC Handelsblad*, 21 februari 2003). Op een partijbijeenkomst in Aalten op 5 maart verklaarde Balkenende niettemin een specifiek pardon niet uit te sluiten. Uiteindelijk zou in het najaar een zeer beperkt pardon voorgesteld worden.

Provinciale Statenverkiezingen

Over het algemeen boekte het CDA winst bij de Statenverkiezingen (zie tabel 2). Alleen in Friesland leden de christen-democraten licht verlies. Dat was waarschijnlijk te wijten aan weerstand tegen de magneet-zweeftrein die het Noorden met de Randstad zou moeten verbinden. Het CDA had zich voor de trein uitgesproken en verloor stemmen aan de partijen die het project afkeurden, zoals de Fryske Nasjonale Partij (FNP). Landelijk gezien bleef het CDA de grootste partij.

Eerste-Kamerverkiezingen

Op 7 februari stelde het partijbestuur de advieslijst voor de Eerste Kamer vast. De lijst werd aangevoerd door de zittende fractievoorzitter, mevr. Y.E.M.A. Timmerman-Buck. Onder de twintig verkiesbare kandidaten bevonden zich acht nieuwelingen. Eén van hen was Klink, de directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Een andere nieuwkomer was het oud-Tweede-Kamerlid A.K. Koekkoek, hoogleraar staats- en bestuursrecht aan de Katholieke Universiteit Brabant. G.J.M. Braks, van 1980 tot 1981 en van 1982 tot 1990 minister van Landbouw, sinds 1991 senator en vanaf 2001 voorzitter van de Kamer, en mevr. P.C. Lodders-Elfferich, van 1991-1999 vice-voorzitter en in 1994-1995 tijdelijk voorzitter van het CDA, stelden zich niet meer verkiesbaar. Dat deed evenmin H. Eversdijk, sinds 1991 senator en van 1977 tot 1991 lid van de Tweede Kamer. De kandidatenlijst werd vervolgens naar de twaalf provinciale afdelingen en statenfracties gestuurd voor commentaar en op 7 maart definitief door het partijbestuur vastgesteld.

F.J.M. Werner, vertrekkend voorzitter van de raad van bestuur van het Universitair Medisch Centrum Sint-Radboud in Nijmegen, werd voorzitter van de vernieuwde fractie nadat Timmerman-Buck op 17 juni tot voorzitter van de senaat was gekozen (zie ook in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’).

Europese verkiezingen 2004

In juni riep het dagelijks bestuur leden op te solliciteren naar de functie van europarlementariër, in verband met de verkiezingen van het Europees Parlement die in juni 2004 plaats zouden vinden. Een vertrouwenscommissie onder leiding van oud-minister van Financiën H.O.C.R. Ruding zou de kandidaten toetsen aan de profielschets die het bestuur in mei had opgesteld. Op 25 augustus droeg het partijbestuur het Tweede-Kamerlid Eurlings voor als lijsttrekker. De partijraad van 1 november nam deze voordracht over. Tot februari 2004 konden afdelingen of groepen leden echter nog tegenkandidaten voordragen. Op 6 oktober stelde het bestuur een alfabetische groslijst van kandidaten op. Hieruit maakte het na raadpleging van de vertrouwenscommissie op 15 december een selectie voor de advieslijst die vervolgens naar de afdelingen gestuurd zou worden. In januari 2004 zouden die de lijst vaststellen, die door het congres in februari bekrachtigd diende worden.

terugreden Maij-Weggen

Met ingang van 1 oktober werd mevr. J.R.H. Maij-Weggen, delegatieleider van het CDA in het Europees Parlement, commissaris van de koningin in Noord-Brabant. Zij volgde F.J.M. Houben op, die terugtrad in verband met het naderen van de pensioengerechtigde leeftijd.

Maij-Weggen, die oud-minister van Verkeer en Waterstaat (1989-1994) was geweest en lid van het Europees Parlement (1979-1989 en opnieuw sinds 1994), was in mei voorgedragen door de Provinciale Staten. Als delegatieleider in het Europees Parlement werd zij op haar beurt opgevolgd door haar fractiegenoot L. Doorn. Op 11 april had Maij-Weggen in Den Haag de Norbert Schmelzerlezing gehouden onder de titel 'Op weg naar het Europa van de 21e eeuw'.

conservatisme?

Eerste-Kamerlid en hoogleraar staatsrecht A.H.M. Dölle raadde in het zomernummer van *Christen-Democratische Verkenningen* zijn partij aan om openlijk te kiezen voor de ondertitel 'sociaal-conservatief'. J.B. Mandos, door de partijraad 24 mei tot vice-voorzitter van de partij gekozen, zag dit anders. Ook senator H.E.S. Woldring, hoogleraar politieke filosofie, vond het betoog van zijn collega te eenzijdig: weliswaar zou men een deel van het christen-democratische gedachtegoed conservatief kunnen noemen, maar een belangrijker deel beslist niet. Premier Balkenende – eveneens filosofisch geschoold – deelde met de conservatieven de erkenning van vaste waarden, maar niet de afkeer van

maatschappelijke verandering en dynamiek, zo verklaarde hij in een vraaggesprek (*NRC Handelsblad*, 16 september 2003). Partijvoorzitter Van Bijsterveldt loofde eveneens het artikel van Dölle, maar niet diens identificatie met het conservatisme: de christen-democratie beschikte volgens haar via het Evangelie over een normatief toetsingskader, wat bij het conservatisme zou ontbreken (*Trouw*, 1 november 2003).

partijvernieuwing

In juni legde het partijbestuur aan de afdelingen een voorstel voor partijvernieuwing voor. Zoals in principe al in 2001 besloten (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 27) zouden partijraad en partijcongres plaats maken voor een landelijke ledenvergadering, waar alle aanwezige leden en dus niet alleen afgevaardigden van afdelingen spreek- en stemrecht hebben. Belangrijke functies binnen de partij zouden voortaan niet meer bij acclamatie maar na een meervoudige kandidatuur vervuld moeten worden. Daarnaast wilde de partijtop de leden vaker raadplegen en hun kennis beter benutten.

De partijvoorzitter presenteerde deze en andere plannen in de notitie *Investeren in de toekomst. Een notitie over de politieke agenda en partijvernieuwing van het CDA* op 2 september in Den Haag. Vervolgens konden de leden zich op acht regionale, zogeheten Fonteinavonden in september en oktober hierover uitspreken. De naam was ontleend aan de Trevi-fonteinen in Rome, waarin voorbijgangers muntjes werpen met bepaalde wensen in gedachten: zo konden de CDA-leden plastic fiches in verschillende bokalen deponeren om aan te geven wat ze belangrijk vonden op het gebied van partijvernieuwing en welke thema's hoog op de agenda zouden moeten komen. Ruim 1.100 leden namen aan de bijeenkomsten deel. Op het congres op 1 november werden de uitkomsten gepresenteerd. Milieu, duurzame ontwikkeling en rentmeesterschap bleek het onderwerp dat de aanwezige leden het hoogst op de agenda wilden plaatsen. Op de tweede plaats kwam arbeidsmarkt en kennis-economie, op de derde plaats veiligheid en op de vierde sociale zekerheid. Aan een halfjaarlijkse ledenraadpleging hadden de leden weinig behoefte; ze hechtten meer aan een eigentijdse verwoording van de christen-democratische boodschap en aan meer service voor de afdelingen, maar ook aan meer invloed van leden bij verkiezingen.

Op 1 november werden de vernieuwingsvoorstellen eerst door de partijraad goedgekeurd – die daarmee in feite zijn eigen doodvonnis tekende. Op een enkel punt ging de raad nog verder dan het partijbestuur. Zo werd met 23 tegen 22 stemmen (en een groot aantal onthoudingen of blanco-stemmen) besloten dat gestreefd zou worden naar een meervoudige voordracht van kandidaat-lijsttrekkers, niet alleen voor Eerste

Kamer en Europees Parlement maar ook voor de Tweede Kamer. Dat laatste had het bestuur ontraden. Ook voor bestuursfuncties in de partij zouden voortaan twee of meer kandidaten gezocht worden. Daarnaast maakten de nieuwe statuten en reglementen een proeflidmaatschap en donateurschap mogelijk. Het congres stemde op dezelfde dag eveneens in met de voorstellen van het partijbestuur, zij het soms met een kleine meerderheid. Voortaan heette het congres formeel ‘algemene ledenvergadering’. Alle leden zouden daar stemrecht hebben, evenals de circa 250 provinciale afgevaardigden en het CDJA en CDA-Vrouwenberaad (beide tien stemmen). Hiermee was het proces van partijvernieuwing overigens niet afgesloten: de Commissie-Partijontwikkeling zette haar activiteiten voort.

Als element van de vernieuwing van de partij zou men ook de lancering van de intranetsite CDAnet in juni kunnen beschouwen, waarmee overigens al eerder een proef was genomen.

integratie

Het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA presenteerde op 8 maart in Rotterdam in het kader van het debat over integratie het rapport *Investeren in integratie. Reflecties rondom diversiteit en gemeenschappelijkheid*, dat een commissie onder leiding van de Katwijkse burgemeester J. Wienen had opgesteld. De auteurs – waaronder de directeur van het wetenschappelijk bureau, Klink – deden na een zorgvuldige analyse van de immigratie in Nederland in de afgelopen eeuwen enkele voorzichtige aanbevelingen voor een ‘veeleisender’ integratiebeleid. Het rapport werd aangeboden aan minister-president Balkenende, die er kort op reageerde, waarna een discussie volgde onder leiding van de Rotterdamse wethouder S. van der Tak. Laatstgenoemde zat ook de zojuist ingestelde Partijcommissie Integratie voor die het rapport verder zou bespreken.

Delen van het rapport kwamen vervolgens aan de orde op het partijcongres op 1 november. Premier Balkenende wijdde zijn afsluitende congresrede aan dit thema, in zijn ogen de grootste uitdaging voor de samenleving op dat moment. Hij gaf toe dat het CDA te lang de opvatting had gehuldigd dat een islamitische zuil integratie zou bevorderen, terwijl die naar zijn mening ‘een gevangenis van achterstand’ zou worden in plaats van een voertuig voor emancipatie (website CDA, 4 november 2003). Daarmee keerde hij zich niet tegen het bestaan van islamitische scholen, die sommige liberalen het liefst zouden verbieden. Immigranten moesten zich aanpassen aan gedeelde Nederlandse waarden, zoals hij al begin 2002 had bepleit (zie ook *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 42).

In hetzelfde kader had het wetenschappelijk bureau op 10 april in Den Haag een debat georganiseerd over geloof en politiek, in samenwerking met de moslim-organisatie Milli Görüs, de Stichting Islam en Burger-schap en de omstreden Arabisch-Europese Liga. Volgens haar woordvoerder J. Jawad streefde de Liga naar 'soevereiniteit in eigen kring' voor moslims (*Nederlands Dagblad*, 11 april 2003). Aan het begin van het jaar had het Tweede-Kamerlid Eurlings gesuggereerd dat de Liga mogelijk verboden zou moeten worden.

gekozen burgemeester

Al in 2002 stelde het CDA een commissie in om advies uit te brengen over de verkiezing van de burgemeester (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 49; zie ook in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). De commissie, voorgezeten door de Haagse burgemeester W.J. Deetman, presenteerde haar voorlopige advies op 6 oktober. Afwijkend van de in het CDA gangbare opvatting sprak zij zich uit vóór de rechtstreekse verkiezing door de burgers, in plaats van benoeming door de Kroon of verkiezing door de gemeenteraad. Zij achtte invoering echter niet haalbaar voor 2007. Een gekozen burgemeester zou een sterkere positie moeten hebben – enigszins vergelijkbaar met een minister-president – en zelf wethouders moeten kunnen selecteren. Hij zou echter niet meer de gemeenteraad kunnen voorzitten. De gemeenteraad zou eveneens een iets sterkere positie krijgen. De raad zou wethouders kunnen ontslaan, maar niet de burgemeester naar huis kunnen sturen. Al met al was een wijziging van de grondwet vereist, die pas na de volgende Tweede-Kamerverkiezingen (verwacht in 2006) haar beslag zou kunnen krijgen. De Commissie-Deetman, zoals ze in de wandel genoemd werd, besprak vervolgens haar voorlopig advies met de achterban in zes regionale bijeenkomsten. In april 2004 zou het definitieve rapport verschijnen.

voorbehoedsmiddelen

In november nam Van Ardenne-van der Hoeven – intussen van staatssecretaris nu minister van Ontwikkelingssamenwerking – afstand van de opvattingen van de top van de Rooms-Katholieke Kerk over voorbehoedsmiddelen. Zij achtte deze middelen nodig in de strijd tegen besmetting met het HIV-virus. Als belijdend katholiek ging ze daarover in gesprek met kardinaal A.J. Simonis, maar van enige toenadering in standpunten bleek geen sprake. De meeste katholieke kamerleden deelden de mening van de minister.

De Hoop Scheffer

Minister van Buitenlandse Zaken De Hoop Scheffer werd in september benoemd tot secretaris-generaal van de NAVO. Hij was in 1978-1980 secretaris van de Nederlandse missie bij de NAVO in Brussel geweest, werd vervolgens in 1986 in de Tweede Kamer gekozen en in 1997 tot fractievoorzitter uitverkoren. In 2001 bracht een conflict met de partijvoorzitter hem er toe af te treden (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 29-31). Op 3 december legde De Hoop Scheffer zijn functie neer. Hij werd opgevolgd door zijn partijgenoot B.R. Bot, een gepensioneerde diplomaat die van 1992 tot 2002 Nederland had vertegenwoordigd bij de Europese Unie in Brussel.

verwante instellingen en publicaties

Het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA publiceerde in januari *Modern Life Course Support Systems*, de Engelse vertaling van het in 2001 verschenen rapport over levensloopbeleid *Druk van de ketel* (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 32-33). In dezelfde maand verscheen van de hand van S.C.W. Eijffinger en E.J. van Asselt *Sociaal en zeker. Over een nieuwe balans in de sociale zekerheid tussen solidariteit en eigen verantwoordelijkheid in het licht van de arbeidsmarkt*, dat een overzicht bood van ontwikkelingen en knelpunten in de sociale zekerheid. Het rapport bevatte een aantal voorstellen voor verandering, vooral gericht op betere integratie van arbeidsongeschikten en behoud van de zekerheid van AOW en WW. Het werd samen met het in december 2002 verschenen *Investeren in solidariteit* (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 50) besproken op een symposium over de arbeidsmarkt op 24 januari in Den Haag.

Op 7 april verscheen *Humane biotechnologie. Een studie naar menswaardige toepassingen van nieuwe biotechnische mogelijkheden*, geschreven door R.H.M.V. Hoedemaekers onder begeleiding van een commissie onder voorzitterschap van Timmerman-Buck. In het rapport werd de waarde van menselijk embryo-onderzoek afgewogen tegen de beschermwaardigheid van menselijk leven. Therapeutisch en reproductief klonen zou verboden moeten blijven, wetenschappelijk-medisch embryo-onderzoek zou zo min mogelijk moeten plaats vinden. In november publiceerde het wetenschappelijk bureau *Zorg tussen lidstaat en interne markt. Zorgverzekeringen, EG-recht en particulier initiatief* van de hand van de jurist J.W. van de Gronden, werkzaam bij het Europa Instituut van de Universiteit Utrecht. Hij ging na in hoeverre vijf mogelijke varianten van zorgverzekering knelpunten zouden kunnen opleveren met Europese regelgeving.

De Commissie Buitenland van het CDA publiceerde in oktober *'Een rechtvaardige aanpak'. Een christen-democratisch standpunt ten aanzien van het Israëliisch-Palestijns conflict*, voorbereid door een projectteam onder leiding van oud-minister en oud-partijvoorzitter P. Bukman. Na een historisch overzicht van het conflict sprak de commissie zich uit voor de zogenoemde routekaart, het vredesplan van de Verenigde Naties, de Europese Unie, Rusland en de Verenigde Staten, dat de vorming van een Palestijnse staat naast een erkend en veilig Israël behelsde. De Commissie organiseerde samen met het Vrouwenberaad op 23 mei te Utrecht een conferentie over de Europese Conventie onder de titel *'De betrokkenheid van de burger bij de nieuwe EU'*.

De Eduardo Frei Stichting, die zich bezig houdt met ontwikkelingssamenwerking, organiseerde op 5 en 6 juni in Scheveningen een conferentie over de kwetsbaarheid van de democratie in Latijns-Amerika. Onder meer de oud-president van Bolivia, J. Quiroga Ramirez, verzorgde een inleiding.

Het CDA-Theologenberaad, opgericht in 2002 door de theologiestudent M. Vroom en de Rotterdamse predikant R. Stiemer (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 51) publiceerde in april de notitie *Samenleving en multiculturaliteit*, waarin de theologen stelden dat inburgering van vreemdelingen moet aansluiten bij hun eigen identiteit. Voorts bevelen zij hun partij aan om de doelstelling van het (inmiddels niet meer actieve) Centrum voor Religie en Zingeving weer op te pakken en een dialoog aan te gaan met andere religies.

Het CDA-Vrouwenberaad hield op 15 februari een themadag over veilig voedsel in Utrecht, waarbij europarlementariër mevr. R. Oomen-Ruijten een inleiding verzorgde. Het jaarthema voor 2003, *'Inburgering en emancipatie van migrantenvrouwen'*, werd gelanceerd op de ledendag op 5 april in Utrecht. Over het thema schreef een projectgroep onder leiding van de Naaldwijkse wethouder mevr. M. Houben-Peters een discussienotitie getiteld *De uitdaging, die inburgering heet!* Het stuk bouwde voort op de (hierboven reeds vermelde) studie van het Wetenschappelijk Instituut over het onderwerp en bevatte een groot aantal stellingen over integratie van vrouwelijke migranten op verschillende terreinen, zoals buurt en wijk, arbeid, onderwijs, religie en recht. Op de ledendag nam de vrouwenorganisatie officieel afscheid van haar voorzitter, Van Bijsterveldt, die in november 2002 partijvoorzitter was geworden. Als opvolger werd op 1 november 2003 door de partijraad mevr. A. Doesburg gekozen, die tot 1 april directeur was geweest van het Steenkampinstituut, dat de scholing en opleiding van de christen-democraten verzorgt. Een vertrouwenscommissie van het Vrouwenberaad had aanvankelijk twee kandidaten willen voordragen, maar toen één van hen zich terug trok bleef alleen Doesburg over.

Het Steenkampinstituut organiseerde samen met het Inter Cultureel Beraad op 12 april in Amsterdam een 'interactieve dag voor allochtone raadsleden'. Op 31 oktober en 1 november vond onder de hoede van het opleidingsinstituut in Utrecht een debattoernooi plaats.

De CDA-Bestuurdersvereniging belegde op 9 mei in Utrecht een bijeenkomst over het Nationaal Bestuursakkoord Water – een inventarisatie van maatregelen voor korte en lange termijn – waarbij onder andere het Tweede-Kamerlid M.T.J.M. van Lith een inleiding verzorgde. De vereniging hield op 4 oktober in Ede de jaarlijkse bestuurdersdag. Op 22 november vond in Utrecht de ledenraad van de Bestuurdersvereniging plaats, waar naast huishoudelijke zaken het thema 'Europa' aan bod kwam.

Het Christen Democratisch Jongeren Appèl (CDJA) kwam op 30 en 31 mei in Amersfoort bijeen voor een algemene ledenvergadering over huishoudelijke zaken). Een tweede congres vond plaats op 28 en 29 november te Amsterdam.

De Dertigers, een informele groep CDA-leden tussen de 25 en 40 jaar, brachten in november een manifest uit waarvan het concept in juni was geschreven en vervolgens was besproken en herzien. De Dertigers pleitten voor voortzetting van de partijvernieuwing in de richting van een open 'volks- en netwerkbeweging', die zich meer zou openstellen voor niet-gelovigen en anders-gelovigen. Bovendien stelden ze voor, naast de vier grondbeginselen van het CDA een vijfde te erkennen, namelijk zelfstandigheid en eigen verantwoordelijkheid van de mens.

ChristenUnie

In 2003 gingen het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) en de Reformatorische Politieke Federatie (RPF) formeel op in de ChristenUnie. Electoraal ging het deze nieuwe partij niet voor de wind. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen in januari verloor zij een zetel – net als in 2002. Wel werd de Unie voor het eerst in haar bestaan – en dat van het GPV en de RPF – bij de kabinetsformatie betrokken.

programma en kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen

In de laatste maanden van 2002 had de ChristenUnie zowel haar programma als haar kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen van januari 2003 opgesteld (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 63-65). In januari 2003 volgde nog een aanpassing van het programma. Het te bezuinigen bedrag werd sterk verhoogd, terwijl onder meer voor het onderwijs 100 miljoen extra werd gereserveerd. Al met al zou het overschot op de begroting in 2007 verder dalen naar 0,3% van het BBP.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen

In de evaluatie van de dramatisch verlopen Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 had de ChristenUnie onder meer geconstateerd dat er in de campagne geen heldere christelijke politieke boodschap was uitgedragen. Nadat A. Rouvoet in november 2002 als opvolger van K. Veling tot lijsttrekker was gekozen, zei hij dan ook dat de ChristenUnie tijdens de campagne een ‘princiepelijk bijbelse koers’ zou volgen en dat de schade die de paarse coalitie op immaterieel terrein had aangericht, zou moeten worden hersteld (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 59, 64-65).

Deze lijn werd tijdens de campagne in januari 2003 aangehouden. Zo zei Rouvoet tijdens de startbijeenkomst op 4 januari dat CDA-leider en demissionair premier Balkenende meer ambitie moest tonen op ethisch terrein. Verder riep hij VVD-leider Zalm op zijn aanval op het christelijk onderwijs te staken. Rouvoet liet zich tijdens de campagne – anders dan zijn voorganger Veling (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 56) – niet uit over compromissen die zijn partij zou willen sluiten. Tijdens een verkiezingsbijeenkomst in Spakenburg stelde hij dat de Unie bereid was om in een regering te stappen, maar dan op basis van het eigen programma. Wanneer zijn partij bij eventuele onderhandelingen over een nieuw kabinet zou worden betrokken, mocht het niet zo zijn dat over zaken als abortus, euthanasie en het homohuwelijk niet gepraat kon worden.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen

De uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen was voor de ChristenUnie opnieuw zeer teleurstellend. Evenals in 2002 ging een zetel verloren, zodat de Unie nog slechts drie vertegenwoordigers in de Tweede Kamer overhield. Wel was de achteruitgang minder fors dan in 2002. In 2003 werd bijna 36.000 stemmen minder gehaald dan in 2002, terwijl er toen weer zo’n 42.750 minder kiezers waren dan in 1998.

Uit onderzoek van het partijbureau van de ChristenUnie kwam naar voren dat de Unie vooral aanhang had verloren onder voormalige RPF-stemmers. Verder bleek dat veruit de meeste kiezers die de Unie verlaten hadden naar het CDA waren uitgeweken en dat er van grensverkeer met de SGP nauwelijks sprake was (*Nederlands Dagblad*, 8 februari 2003).

Anders dan in 2002 leidde het zetelverlies nu niet tot beroering in de partij (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 57-60). Er kwam geen kritiek op de campagne en het optreden van lijsttrekker Rouvoet daarin. Rouvoet zei dat ChristenUnie-kiezers toch gevoelig geweest waren voor de machtsvraag en CDA gestemd hadden om te voorkomen dat de PvdA de verkiezingen zou winnen.

Naast het zetelverlies beleefde de ChristenUnie nog een ander *déjà vu*. Met een kleine 20.000 voorkeurstemmen werd – evenals in 2002 (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 56-57) – de nu als vierde op de kandidatenlijst geplaatste mevrouw J.C. Huizinga-Heringa in de Tweede Kamer gekozen. Ging dit in 2002 ten koste van E. van Middelkoop, nu moest de als derde geplaatste voormalige RPF-leider L.C. van Dijke zijn zetel opgeven. Huizinga verwees bij de aanvaarding van haar verkiezing naar het standpunt dat de fractie op 15 mei 2002 had ingenomen, namelijk dat de wens van de kiezers zou worden geëerbiedigd. Van Dijke op zijn beurt respecteerde de keuze van Huizinga, maar plaatste toch enkele kritische kanttekeningen. Zo vond hij dat de ChristenUnie er voor moest waken “als andere partijen een manische drang (te) vertonen met de gedachte: er moet een vrouw in” (*Nederlands Dagblad*, 30 januari 2003). Later verklaarde partijvoorzitter Th. van Daalen dat hij de kritiek van Van Dijke op het besluit van Huizinga-Heringa niet deelde.

Provinciale Statenverkiezingen

Bij de Provinciale Statenverkiezingen deed de ChristenUnie in Limburg niet mee. In Noord-Holland, Noord-Brabant en Friesland kwam de partij met een gemeenschappelijke lijst met de SGP uit; in de overige provincies trad zij zelfstandig in het strijdperk. Ten opzichte van de Statenverkiezingen in 1999 – die overigens opmerkelijk goed waren voor de ChristenUnie en de SGP – leed de ChristenUnie negen zetels verlies: 38 zetels in 1999 tegenover 29 in 2003. In een eerste reactie noemde Rouvoet het verlies “meer dan verwacht” (*Reformatorisch Dagblad*, 12 maart 2003). Toch zag de partij in de uitslag ‘hoop voor de toekomst’ (*Nederlands Dagblad*, 13 maart 2003).

Eerste-Kamerverkiezingen

Eind februari stelde het bestuur van de ChristenUnie de kandidatenlijst voor de Eerste-Kamerverkiezingen vast, aan de hand van een voorstel van een selectiecommissie die werd voorgezeten door H. Bouma. De lijst werd aangevoerd door de zittende fractievoorzitter van de ChristenUnie in de senaat, E. Schuurman (voorheen lid van de RPF). Op de tweede plaats stond Van Middelkoop (voorheen GPV). Deze had tijdens de kandidaatstellingsprocedure voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2003 uiteindelijk besloten een eventuele kandidatuur niet te aanvaarden, waarbij hij had aangegeven belangstelling te hebben voor een zetel in de senaat (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 63-64). Commissievoorzitter Bouma zei dat het wat betreft de keus voor Van Middelkoop om het nakomen van een belofte ging; in november 2002 zou het Uniebestuur

al hebben gezegd de wens van Van Middelkoop te ondersteunen.

Op de plaatsen drie en vier kwamen de zittende senatoren C. van Brughem (voorheen RPF) en J.P. de Vries (voorheen GPV). Volgens Bouma rekende de ChristenUnie op drie zetels. Handhaving van de bij verrassing veroverde vierde zetel “zou een wonder zijn” (*Nederlands Dagblad*, 27 februari 2003). Na de Statenverkiezingen werd echter duidelijk dat de Unie heel waarschijnlijk naar twee senaatszetels zou terugvallen, hetgeen ook op 25 mei gebeurde – ondanks de lijstverbinding met het CDA en de SGP.

Op 1 november verklaarde De Vries tegenover het *Nederlands Dagblad* dat zijn vertrek als senator met ‘brouille’ gepaard was gegaan. Het Uniebestuur had, aldus De Vries, zonder overleg met hem afspraken gemaakt met Van Middelkoop over een Eerste-Kamerzetel – en dat terwijl er volgens het bestuur niets viel aan te merken op het functioneren van De Vries. Door deze gang van zaken was bij De Vries de animo verdwenen om nog actief te zijn voor de ChristenUnie. Hij had zich dan ook in juni teruggetrokken als hoofdredacteur van *Denkwijzer*, het wetenschappelijk tijdschrift van de ChristenUnie.

ChristenUnie en SGP tijdens de kabinetsformatie

Na de Tweede-Kamerverkiezingen van januari adviseerde Rouvoet de koningin dat het CDA en de PvdA een kabinet moesten vormen. SGP-partijleider B.J. van der Vlies gaf de voorkeur aan een coalitie waarvan CDA en VVD deel uit zouden maken. Beide partijleiders verwachtten niet dat hun partijen bij de formatie zouden worden betrokken. Van der Vlies zei daarbij ook dat zijn partij zich eventueel eerder op gedoogsteun zou richten dan op ministersposten. Toen de ChristenUnie en de SGP in de tweede helft van april toch bij de formatiebesprekingen werden uitgenodigd (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’), woog voor Rouvoet en Van der Vlies zwaar dat het land niet onbestuurbaar mocht worden. Bovendien voelden zij er niets voor om D66 – voor hen het ideologische boegbeeld van de zo verfoeide paarse coalitie – in het zadel te helpen. Het tweetal was zich ervan bewust dat er van regeringsdeelname geen gouden bergen verwacht mochten worden. Wel zou volgens Rouvoet een ChristenUnie-minister moeten kunnen verdedigen dat het beleid in de goede richting was omgebogen. Van der Vlies verklaarde dat de SGP zich voldoende in het regeerakkoord diende te herkennen.

De besprekingen van de SGP en de ChristenUnie met CDA en VVD duurden anderhalve week. Volgens de informateurs achtte VVD-leider Zalm deelname van de staatkundig-gereformeerden aan het kabinet niet mogelijk. De grond voor deze afwijzing lag in het door de liberalen

voorgestane integratiebeleid “dat onder andere gericht is op aanvaarding van de scheiding van kerk en staat en gelijke rechten ongeacht geslacht en seksuele geaardheid” (*NRC Handelsblad*, 2 mei 2003) – iets wat door de SGP niet onvoorwaardelijk kon worden onderschreven, zo erkende Van der Vlies. Dat de besprekingen daarna toch nog doorgingen, kwam omdat de informateurs een formule hadden bedacht die voor de VVD niet onaanvaardbaar was: de SGP zou zich volwaardig aan het regeerakkoord binden, maar geen bewindslieden in het kabinet krijgen. Van der Vlies had daarop – anders dan in januari, toen hij zoals hierboven vermeld nog gedoogsteun prefereerde – een voorkeur voor volwaardige kabinetsdeelname uitgesproken. Hij wilde zich nog niet uitlaten over de door de informateurs gepresenteerde formule. De noodzaak hiertoe verdween trouwens toen CDA en VVD eind april niet voor de ChristenUnie en de SGP maar voor D66 kozen.

Bij het parlementaire debat over de regeringsverklaring van het tweede kabinet-Balkenende bleek – evenals bij het eerste kabinet – dat de ChristenUnie de nieuwe regering duidelijk kritischer benaderde dan de SGP. Rouvoet meende dat het kabinet onvoldoende een schild voor het zwakke en kwetsbare wilde zijn. Van der Vlies had daarentegen begrip voor de ‘pijnlijke en onsympathieke’ maatregelen die voorgesteld werden (*Reformatisch Dagblad*, 12 juni 2003). De ChristenUnie bracht een notitie uit, *Wat zou er anders geweest zijn...?*” geheten, waarin zij aangaf wat de inzet en aanpak van de partij zou zijn geweest als zij en niet D66 zou meeregeren. Er zou ook dan flink bezuinigd worden, maar met “meer aandacht voor de menselijke kant van de zaak” (*Nederlands Dagblad*, 11 juni 2003).

Uniecongres 24 mei

Tijdens het Uniecongres van 24 mei zei partijleider Rouvoet dat het strategisch stemmen van een deel van de orthodox-christelijke kiezers ertoe had bijgedragen dat er nu een kabinet met D66 was gekomen. Hij vroeg zich af of het CDA niet anders gehandeld zou hebben als de ChristenUnie één of twee zetels meer had gehad. Verder werd er officieel afscheid genomen van de oud-kamerleden Van Dijke, Stellingwerf en Veling. Zij werden benoemd tot bijzonder adviseur van de partij.

formele fusie GPV en RPF in ChristenUnie

Tijdens het najaarscongres van de ChristenUnie in november 2002 hadden de afgevaardigden van GPV en RPF in afzonderlijke vergaderingen zich akkoord verklaard met een volledig opgaan van beide partijen in de ChristenUnie per 31 december 2003 (zie *Jaarboek 2002*

DNPP, blz. 52-53). Het Uniecongres van 24 mei keurde – op weg naar de volledige fusie – met grote eensgezindheid de statuten voor de landelijke en lokale ChristenUnie-organisatie goed. Een nieuw element in de structuur van de Unie vormde het ledencongres. Op het Uniecongres – waarin de afdelingen stemrecht hebben – zou de reguliere besluitvorming blijven plaatsvinden, terwijl het ledencongres een platformfunctie zou krijgen met mogelijkheden voor actieve betrokkenheid van de leden bij de politiek van de ChristenUnie. Het ledencongres zou zijn standpunt in een resolutie kunnen vastleggen.

Tijdens het Uniecongres van 8 november 2003 besloten de federatieraad van de RPF en de algemene vergadering van het GPV beide unaniem met ingang van 1 januari 2004 hun partijen op te heffen en geheel in de ChristenUnie te laten opgaan. Deze besluiten werden zonder enige discussie genomen.

Van Dijke beschuldigd

In november 2002 legde Y. Drost zijn lidmaatschap van het Uniebestuur neer. Hij had zich niet alleen gestoord aan het gebrek aan evenwicht tussen GPV en RPF op de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen 2003, maar ook aan de wijze waarop Veling als partijleider was vertrokken (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 63-64). Op het Uniecongres op 24 mei had de kiesvereniging Hengelo om een onafhankelijk onderzoek gevraagd naar de gang van zaken rond het gedwongen heengaan van Veling. Dat onderzoek was mede nodig omdat het rapport van J. Westert, die op verzoek van het Uniebestuur met verontruste partijleden had gesproken (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 65), niet aan ieder partijlid ter inzage was gesteld. De kiesvereniging Hengelo kreeg echter geen steun van andere afgevaardigden voor haar verzoek; velen vonden dat deze zaak nu gesloten moest worden.

Enkele dagen na het Uniecongres trad Drost in de publiciteit met de aantijging dat oud-ChristenUnie-aanvoerder Van Dijke in 2002 de leiding van Veling niet had willen accepteren. Drost verwees daarbij naar een bijeenkomst in oktober van een bestuursdelegatie, waarvan hij deel uitmaakte, met Van Dijke en Veling over de wens van deze laatste – nu hij weer hersteld was van zijn ziekte (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 60-61) – terug te keren in de Kamer en over het feit dat hij zich weer beschikbaar had gesteld voor het lijsttrekkerschap voor de Tweede-Kamerverkiezingen van januari 2003. Volgens Drost zou Van Dijke toen tegen Veling gezegd hebben: “Kars, als jij maandag terugkeert naar de fractie, wat ik je sterk ontraad, dan zal ik direct een stemming aanvragen over je fractievoorzitterschap. De uitslag staat bij voorbaat vast, wees daarvan overtuigd” (*Nederlands Dagblad*, 27 mei 2003).

Hiermee werd, aldus Drost, de slechte verstandhouding tussen Van Dijke en Veling duidelijk zichtbaar. Hij meende dat het bestuur van de Unie had moeten ingrijpen. Als het bestuur of de voorzitter nu zou zeggen niet op de hoogte te zijn geweest van de slechte verhoudingen, dan zou Drost dat niet kunnen geloven. En als partijvoorzitter Van Daalen er inderdaad niet van wist, dan had hij volgens Drost gefaald en zou hij moeten aftreden. Verder was ook Drost van mening dat er een onafhankelijk onderzoek moest komen. Met de gang van zaken rond het rapport van Westert ging het Uniebestuur de discussie uit de weg. Tot slot bracht Drost naar voren dat naar zijn mening veel kiezers in de Unie teleurgesteld waren geraakt, doordat het GPV onvoldoende herkenbaar was op de lijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen.

Van Dijke wilde de aantijging van Drost bevestigen noch ontkennen, gezien het vertrouwelijke karakter van de bewuste bijeenkomst. Het was dan ook volgens hem “ongehoord en onbehoorlijk uit zo’n besloten en delicaat overleg te doen alsof hij mij zou citeren” (*Nederlands Dagblad*, 27 mei 2003). Ook Van Daalen wilde niet inhoudelijk reageren.

Op 28 mei maakte het Uniebestuur bekend dat zij opnieuw in gesprek zou gaan met Drost en contact zou zoeken met de kiesvereniging Hengelo. Van Daalen verdedigde daarbij overigens de gang van zaken rond het rapport-Westert. Dat niet iedereen het rapport mocht inzien, vond zijn oorzaak in het feit dat er persoonlijke zaken in het geding waren. Van Daalen wees er ook op dat het bestuur zich in dezen gesteund wist door een ruime meerderheid van de kiesverenigingen.

internationale contacten

Als vervolg van de eind november 2002 in het Hongaarse Lakitelek gehouden conferentie en de daar uitgegeven intentieverklaring (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 67-68), werd half september 2003 door vertegenwoordigers van christelijke politieke partijen in Europa de ‘Verklaring van Lakitelek’ onderschreven. Hierin waren acht kenmerken voor een christelijke Europese politiek opgenomen. De ondertekenaars wilden meer Europese politici voor deze Verklaring winnen, zodat het in ieder geval getalsmatig mogelijk zou worden naast de christen-democratische EVP een nieuwe christelijke fractie in het Europees parlement te vormen. Dat zou bijvoorbeeld kunnen gebeuren door behoudende christen-democraten uit de EVP-fractie los te weken. De Verklaring van Lakitelek richtte zich echter primair op de christelijke politieke partijen uit de nieuwe lidstaten van de Europese Unie.

Europese verkiezingen 2004

Eind mei besloot de ChristenUnie de kandidaatstellingsprocedure voor de Europese verkiezingen te wijzigen. Konden tot dan toe alleen kiesverenigingen namen van kandidaten indienen, nu zou ieder lid zich via een sollicitatie kunnen aanmelden. In juli verscheen in het partijblad *Handschrift* daartoe een advertentie. Het Uniebestuur had de procedure mede gewijzigd omdat het meende onvoldoende zicht te hebben op de kennis en ervaring in de achterban ten aanzien van Europa. Partijvoorzitter Van Daalen sloot echter niet uit dat in de toekomst ook de kandidaatstelling voor de Eerste en Tweede Kamer volgens deze nieuwe procedure zou verlopen.

De selectiecommissie voor de kandidatenlijst van de ChristenUnie kwam met een verrassend advies. De zittende europarlementariërs J. Blokland en R. van Dam kwamen pas op de zesde en zevende plaats. De lijst werd aangevoerd door P. van Dalen, voormalig medewerker van de gewezen SGP-europarlementariër L. de Waal. De commissie vond verjonging en vernieuwing van de fractie na zoveel jaren “wellicht wenselijk” (*Nederlands Dagblad*, 13 december 2003). Het Uniebestuur hechte meer aan ervaring dan de commissie – gelet ook op de vernieuwing van het Europees Parlement als gevolg van de uitbreiding van de Europese Unie – en nam het advies niet over. Het besloot op 11 december dat Blokland en Van Dalen campagne zouden gaan voeren voor het lijsttrekkerschap, waarover het Uniecongres op 24 januari 2004 dan een beslissing zou nemen. Van Dam werd op de derde plaats gezet. Deze was daarover “persoonlijk diep teleurgesteld” (*Reformatorisch Dagblad*, 12 december 2003). Het was hem niet duidelijk waarom Blokland wel en hij niet verkiesbaar was voor de eerste plaats. Hij hoopte dat het Uniecongres in januari 2004 alsnog zou besluiten dat er drie kandidaten voor het leiderschap waren. Het partijbestuur meende dat het congres die mogelijkheid had. Het kwam niet tegemoet aan de wens van Van Dam om zich via de website van de Unie en het partijblad aan de achterban te kunnen presenteren.

Eurofractie ChristenUnie-SGP

De eurofractie van de ChristenUnie en de SGP presenteerde op 2 mei de nota *Kiezen op een kruispunt. Een politiek commentaar op de voorstellen van de Europese Conventie*. Hierin werd kritiek geleverd op de voorstellen van de Conventie onder voorzitterschap van de oud-president van Frankrijk V. Giscard d’Estaing ten aanzien van een Europese grondwet. Zo werd gevreesd dat de Conventie een stap probeerde te zetten in de richting van een Europese staat door een zwaar accent te leg-

gen op communautaire besluitvorming. Bovendien leek het erop dat de grote lidstaten van de Europese Unie aan macht zouden winnen ten koste van de kleinere. Verder werd het ontbreken van een verwijzing naar het christendom en de daarmee samenhangende waarden bekritiseerd. De eurofractie wilde verder niet spreken van een grondwet, maar van een basisverdrag omdat de Unie geen staat is.

permanente campagne

Eind augustus bood de binnen de ChristenUnie opererende ‘Klankbordgroep’ de notitie *Een bewogen partij van bewogen mensen voor alle christenen* aan het Uniebestuur aan. De Klankbordgroep was na de Kamerverkiezingen van januari gevormd op initiatief van J. de Jong, internationaal secretaris van Perspectief, de jongerenorganisatie van de Unie. De groep, waarin ‘betrokken en kritische partijleden’ zaten (*Nederlands Dagblad*, 7 november 2003), had de nota geschreven uit zorg over ‘het gebrekkige profiel’ van de ChristenUnie bij de Kamerverkiezingen in 2002 en 2003. Een van de kernpunten van de notitie was dat de blik van de ChristenUnie veel meer op de regio gericht moest worden. De partij moest meer het land intrekken.

Het partijbestuur nam een aantal van de aanbevelingen over om de ChristenUnie meer zichtbaar te maken. De notitie was ook een steun in de rug voor de strategie van de ‘permanente campagne’, waaraan de Unie inmiddels al werkte. Hierin speelde het zogeheten ‘kandidaat-Kamerlid’ een belangrijke rol, onder meer voor het opzetten van acties en activiteiten in de regio. Bij gebleken geschiktheid zouden maximaal zes van deze ‘kandidaat-Kamerleden’ worden voorgedragen aan de selectiecommissie voor een plaats in de top-twaalf van de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2007.

De Klankbordgroep vond overigens verder op langere termijn een discussie wenselijk “over een uitbreiding of zelfs vervanging van de Uniefundering met een eigen beginselverklaring of verwijzing naar de Apostolische Geloofsbelijdenis of die van Nicea”. Die laatste twee belijdenissen zouden, aldus de Klankbordgroep, er toe bijdragen dat evangelische christenen en rooms-katholieken zich meer in de ChristenUnie herkennen.

Het Uniecongres van 8 november steunde de voorstellen van het bestuur voor de permanente campagne, die de ChristenUnie meer zichtbaar moest maken. Rouvoet verklaarde zich hiermee “erg ingenomen” (*Nederlands Dagblad*, 10 november 2003). Vanuit het congres kwam enige kritiek op de figuur van het ‘kandidaat-Kamerlid’. Die term was voor een kleine partij als de ChristenUnie veel te pretentius.

Uniecongres van 8 november

Naast de behandeling van de partijorganisatorische voorstellen koos het Uniecongres op 8 november ook een nieuw Uniebestuur. Van Daalen werd weer voorzitter. De partij moest volgens hem nu de periode van de opbouw van de partij achter zich laten en overgaan tot de eigenlijke taak: de politiek. Van Daalen meende wel dat het nog enige tijd zou kosten om een nieuwe cultuur van de ChristenUnie te vinden. Hij was van plan een 'ChristenUnie-seminar' in het leven te roepen, dat moest nadenken over onderwerpen als bijbels gefundeerde politiek en dienend leiderschap.

werkgroep ChristenUnie Nederland Multicultureel

In de herfst van 2002 werd de werkgroep ChristenUnie Nederland Multicultureel opgericht, met als doel voor de belangen van de allochtone aanhangers van de Unie op te komen (*Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 67). Op 28 juni 2003 hield deze werkgroep in Rotterdam de eerste bijeenkomst voor allochtonen. J. Voordewind, hoofd Permanente Campagne van de ChristenUnie, zei daar dat de Unie ten aanzien van functies in de partij en het samenstellen van kandidatenlijsten bij gelijke geschiktheid voorrang diende te geven aan allochtonen.

vrouwenwerkgroep

Op 27 september vond het eerste vrouwensymposium van de ChristenUnie plaats. Er waren bijna honderd vrouwen aanwezig. Er werd onder meer gesproken door het Tweede-Kamerlid Huizinga-Heringa. Zij stelde dat er "geen ingeschapen verschil (is) tussen man en vrouw" (*Nederlands Dagblad*, 29 september 2003). Dat er zo weinig vrouwen in de politiek functioneerden, had vooral te maken met een stempel dat de maatschappij op vrouwen drukte, wat bij hen zou leiden tot een gebrek aan zelfvertrouwen.

Begin oktober werd naar aanleiding van het vrouwensymposium het initiatief genomen tot de oprichting van een vrouwenwerkgroep binnen de ChristenUnie. De voorzitter van de werkgroep-in-oprichting, mevr. J. Boerma-Buurman, zei dat de groep zich zou moeten richten op het betrekken van meer vrouwen bij de christelijke politiek. Verder zou de werkgroep volgens haar vrouwen kunnen ondersteunen die politiek actief wilden zijn, maar in hun woonplaats tegen bezwaren van de SGP opliepen.

'Stop de porno'

Op 14 juni ging de actie 'Stop de porno' van start. Deze actie was een initiatief van Perspectief, de jongerenorganisatie van de ChristenUnie, en werd onder meer door de SGP-jongeren gesteund. Bezoekers van de website www.stopdeporno.nl konden online een petitie ondertekenen. Binnen een week waren 2.500 steunbetuigingen ingezameld. De actie was primair gericht tegen de openlijke verkoop van pornografische lectuur, maar ook tegen het toenemende aanbod van seks op straat en televisie. Met de actie wilden de initiatiefnemers ook een nationaal debat op gang brengen. Op 21 oktober werd de petitie met ruim 17.000 handtekeningen overhandigd aan de voorzitter van de vaste kamercommissie voor Onderwijs, Cultuur en Wetenschap C.G.A. Cornielje (VVD).

verwante instellingen en publicaties

Onder de redactie van G. Harinck als directeur van het Archief- en Documentatiecentrum van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt), dat het GPV-archief beheert en het oud-GPV-raadslid in Den Haag M. Niemeijer verscheen *'Altijd de moeite waard'. Opstellen voor G.J. Schutte*. Hierin waren bijdragen opgenomen van ministers, kamerleden, parlementaire journalisten en andere betrokkenen over hun ervaringen met Schutte in zijn werk en als persoon.

Aan het einde van 2002 had R. Kuiper zijn functie neergelegd als directeur van de Groen van Prinsterer stichting, het wetenschappelijk bureau van de ChristenUnie (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz 68). Als gevolg van de verminderde financiële armslag van de ChristenUnie na het verlies van een kamerzetel in mei 2002 en in januari 2003, besloot het curatorium van de stichting dat de directeursfunctie vooralsnog niet vervuld kon worden. De stichting presenteerde op 24 mei de definitieve versie van *Dienstbare overheid. Christelijk-staatkundige visie op politiek en overheid* van de hand van Kuiper (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 68).

De Groen van Prinsterer stichting organiseerde op 16 januari de eerste 'mr. G. Groen van Prinstererlezing'. Deze werd uitgesproken door G.J. Schutte, oud-fractievoorzitter in de Tweede Kamer van het GPV. In zijn rede 'Evangeliebelijders gevraagd, toen en nu' zei Schutte onder meer dat waar de SGP de vrijheid van godsdienst en die van onderwijs slechts voorbehield aan de eigen en verwante groeperingen, zij zich niet op Groen van Prinsterer kon beroepen. De lezing werd als brochure uitgegeven.

Op 30 mei belegde het wetenschappelijk bureau met de eurofractie een congres over de toekomst van de landbouw. Er werd onder meer ge-

sproken door A. Slob, Tweede-Kamerlid van de ChristenUnie. Op 22 november organiseerde de Groen van Prinsterer stichting een congres over integratie en verzuiling. Senator Van Middelkoop kritiseerde de Tweede-Kamerfractie van de VVD, die haar leden Wilders en Hirsi Ali de vrije hand liet. Een neerslag van de bijdragen verscheen in de serie Kort Commentaar *Integratie en verzuiling: bezinning op de multiculturele samenleving*.

Op 14 en 15 maart hield de Vereniging van ChristenUnie-bestuurders een tweedaags congres met als onderwerp ‘Het volk vertegenwoordigen en kaders stellen; hoe doe je dat?’. T. Vizee, burgemeester van Zeevolde, en Slob hielden een inleiding. Op 13 juni organiseerde het landelijke bureau van de ChristenUnie een Statendag, bestemd voor Statenleden van de Unie.

Op 30 januari hield Perspectief, de jongerenorganisatie van de ChristenUnie, een evaluatiebijeenkomst over de Tweede-Kamerverkiezingen. Anders dan in 2002 was de stemming – ondanks het verlies van opnieuw één zetel – niet kritisch: de partij zou meer tijd nodig hebben om haar gedachtegoed aan te laten slaan. Op 28 maart hield Perspectief haar algemene voorjaarsvergadering. Volgens Perspectief-voorzitter M. Benard was de opkomst teleurstellend: ongeveer 1% van de leden was aanwezig. De dag daarna belegde de jongerenorganisatie haar voorjaarscongres over veiligheid. Op 18 oktober hield Perspectief een landbouwcongres. Van het forum maakten SGP-partijleider Van der Vlies, LPF-Tweede Kamerlid W. van den Brink en oud-Eerste Kamerlid voor de ChristenUnie C. van Brughem deel uit. Op 29 november werd de algemene najaarsvergadering gehouden. Er werd onder meer aandacht besteed aan het vredesproces in het Midden-Oosten onder de titel “Roadmap to freedom?”. De inleiding was van Van Middelkoop.

personalia

Op 5 februari overleed A.J. Verbrugh, die van 1971-1981 in de Tweede Kamer voor het GPV zitting had. Hij was ook de geestelijke vader van het *Program van Richtlijnen* van het GPV, dat in 1966 werd vastgesteld. In de eerste helft van de jaren tachtig schreef Verbrugh een driedelige toelichting – *Universeel en Antirevolutionair* geheten – op dit in 1979 geactualiseerde beginselprogramma.

Per 1 mei werd H.J. van Rhee tot directeur van het landelijk bureau van de ChristenUnie benoemd, als opvolger van H.P. van der Bijl. De nieuwe directeur was onder meer werkzaam geweest als eindredacteur van de actualiteitenrubriek Tijdsein van de Evangelische Omroep.

Democraten 66 (D66)

Het jaar 2003 bracht D66 opnieuw electoraal verlies. Toch vielen er voor de Democraten ook positieve zaken te noteren. De partij trad in het voorjaar toe tot het tweede kabinet-Balkenende. De problemen waarmee de partijtop rekening hield als gevolg van de deelname aan de coalitie met CDA en VVD bleven uit; D66 kon zelfs ledenwinst boeken.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen

In de laatste maanden van 2002 had D66 haar lijsttrekker aangewezen en de kandidatenlijst en haar programma vastgesteld (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 76-78). Tijdens de campagne mocht D66 niet meedoen aan een aantal debatten tussen de lijsttrekkers van de grote partijen, omdat zij te klein zou zijn geworden. Vóór en na het lijsttrekkersdebat dat op 12 januari op Radio 1 werd uitgezonden, kocht D66 daarom zendtijd in reclameblokken om zo haar boodschap te verkondigen. Lijsttrekker Th.C. de Graaf reageerde gelaten: “Als je niet hoort bij de uitverkorenen, die de media hebben geselecteerd, speel je in een andere divisie” (*NRC Handelsblad*, 14 januari 2003). Ook bij het grote lijsttrekkersdebat op de avond voor de verkiezingen werd D66 niet uitgenodigd. Tijdens de campagne had De Graaf zich geërgerd aan het feit dat de PvdA niet van plan was de naam van haar premierskandidaat te noemen (zie in deze Kroniek onder PvdA). Hij vond het ‘buitengewoon regentek’ dat de sociaal-democratische leider dat pas na de verkiezingsdag wilde doen (*Vrij Nederland*, 18 januari 2003). Overigens was de relatie tussen de PvdA en D66 al in december 2002 wat gespannen geraakt (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 78-79).

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen

Hoewel D66 een zetel verloor, viel de uitslag de meeste partijleden nog mee: in sommige opiniepeilingen had de partij op een groter verlies gestaan. Desalniettemin kondigde partijleider De Graaf zijn terugtreden aan. “Bij deze uitslag ben ik niet meer beschikbaar voor het fractievoorzitterschap” (*de Volkskrant*, 23 januari 2003). Volgens mevr. L.W.S.A.L.B. van der Laan, tweede op de kandidatenlijst, lag het niet aan het partijprogramma dat D66 verloren had: “We hebben geen kans gehad onze boodschap voor het voetlicht te brengen” (*Trouw*, 23 januari 2003). Partijoprichter H.A.F.M.O. van Mierlo reageerde teleurgesteld. Volgens hem waren de zes zetels die waren behaald het absolute minimum voor de partij. Als D66 door deze ondergrens zou zakken, “dan kun je je beter opheffen” (*Trouw*, 23 januari 2003).

Dittrich in plaats van De Graaf politiek leider

De dag na de verkiezingen wees de fractie B.O. Dittrich als voorzitter aan, als opvolger van De Graaf. Dittrich was de enige die zich kandidaat had gesteld. Van der Laan – die in december 2002 had gezegd te zijner tijd De Graaf wel te willen opvolgen als partijleider (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 77) – had zich niet gekandideerd, alhoewel zij twee keer zoveel voorkeurstemmen had behaald als Dittrich. Zij meende echter nog te weinig ervaring in de Tweede Kamer te hebben opgedaan voor deze functie.

In de media werd opgemerkt dat met het terugtreden van De Graaf als fractievoorzitter de laatste vooraanstaande ‘paarse’ politicus van het politieke front was verdwenen. De Graaf kondigde aan lid te blijven van de Kamer. Hij stelde zich kandidaat voor het voorzitterschap van de Tweede Kamer, maar moest het afleggen tegen VVD-kandidaat Weisglas (zie in deze Kroniek onder VVD).

Op 8 februari presenteerde Dittrich zich als de nieuwe fractievoorzitter aan de leden op het partijcongres in Zutphen. Hij werd bij acclamatie tot politiek leider verkozen. In zijn toespraak weet Dittrich het electorale verlies van D66 naast onder meer de nek-aan-nekrace tussen het CDA en de PvdA en het gebrek aan media-aandacht, aan de redelijkheid van zijn partij. “Het huidige klimaat vraagt om extreme standpunten”, zo meende hij (*Trouw*, 10 februari 2003). Hij zei in de wandelgangen dat hij ‘minder staatsrechtcolleges’ wilde en meer aandacht voor de alledaagse problemen van mensen in de wijken, zoals criminaliteit (*NRC Handelsblad*, 10 februari 2003).

Westerouen van Meeteren

Op 21 maart moest A.H.L. Westerouen van Meeteren, die bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 1994 nog lijsttrekker was van De Groenen en in januari 2003 op de dertiende plaats van de D66-kandidatenlijst stond, voor de politierechter in Amsterdam verschijnen. Hij zou 29.000 euro te weinig belasting hebben betaald in een periode van vier jaar. Van Meeteren had wel enkele ‘vertrouwelingen in de partijtop’ van de verdenking op de hoogte gesteld, maar niet lijsttrekker De Graaf. De communicatieadviseur verklaarde een ‘ontzettend domme fout’ te hebben gemaakt in een computerprogramma waarmee hij zijn belastingaangifte voorbereidde (*de Volkskrant*, 14 maart 2003).

permanente campagne

In het voorjaar ging de ‘permanente campagne D66’ van start. Met als leus ‘zichtbaarheid D66’ ontwikkelde een aantal leden onder leiding van een zogeheten ‘projectbestuurslid’ uit het landelijk bestuur activiteiten met als doel “dat D66 haar morele overwicht omzet in zetelwinst in 2006 (Gemeenteraad) en 2007 (Tweede Kamer)” (*Democraat*, augustus 2003). Als voorbeeld diende een campagne die door de Britse zusterpartij de *Liberal Democrats* was ontwikkeld. Onderdelen waren onder andere de opzet van een netwerk van campagnecoördinatoren en een speciale website (www.d66permanentecampagne.nl) met ideeën en ervaringen van afdelingen.

Provinciale Statenverkiezingen

Bij de Provinciale Statenverkiezingen ging D66 achteruit ten opzichte van 1999 (zie tabel 2). Van de 38 zetels gingen er acht verloren. In vergelijking met de Tweede-Kamerverkiezingen van januari 2003 boekte D66 lichte winst. Partijleider Dittrich was dan ook ‘hoopvol voor de toekomst’ (website D66, 17 maart 2003).

Eerste-Kamerverkiezingen

Al in juni 2002 was D66 begonnen met de voorbereidingen voor de Eerste-Kamerverkiezingen van mei 2003 (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 79). Op 16 november koos het partijcongres de zittende fractievoorzitter E.H. Schuyer tot lijsttrekker. Kandidaten voor de plaatsen vanaf nummer twee dienden zich uiterlijk op 22 november te melden. Hun volgorde op de lijst werd vastgesteld door de leden. Op 14 maart 2003 werd de uitslag van deze poststemming bekend. Op de tweede positie stond de zittende senator J. Kohnstamm, op nummer drie voormalig partijvoorzitter A.G. Schouw.

Bij de Eerste-Kamerverkiezingen in mei verloor D66 een zetel en kwam uit op drie. Het genoemde drietal nam namens de partij zitting in de senaat.

coalitie met CDA en VVD

Na de Tweede-Kamerverkiezingen hadden enkele vooraanstaande D66-ers zich tegen een regering van D66 met CDA en VVD uitgesproken. Lijsttrekker De Graaf ontraadde op de avond van de verkiezingen zijn partij toetreding tot een dergelijke coalitie. De nieuwe fractievoorzitter Dittrich sloot zich bij zijn voorganger aan: “vanuit de oppositie gaan wij

aan ons profiel werken... We doen hoe dan ook niet mee. Dat kan ook niet na een derde verkiezingsnederlaag op rij” (*de Volkskrant*, 24 januari 2003). Op het partijcongres in februari herhaalde hij dat D66 niet zou moeten regeren met CDA en VVD wanneer die partijen geen staatkundige vernieuwing zouden wensen, niet meer aandacht aan het milieu zouden schenken en niet meer geld voor het onderwijs zouden uittrekken.

Na het mislukken van de formatiepogingen van CDA en PvdA in april (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’) moest D66 opnieuw haar positie tegenover regeringsdeelname bepalen. Voormalig minister L.J. Brinkhorst wees ook nu een coalitie met CDA en VVD ronduit af. “D66 heeft niets bij deze partijen te zoeken. Wij zijn niet bereid zoals de PvdA om onze ziel voor een bord linzen te verkopen” (*de Volkskrant*, 16 april 2003). Partijvoorzitter A. Pechtold was minder afwijzend, evenals fractievoorzitter Dittrich. “Wij hebben onze verantwoordelijkheid te nemen, nu het tussen CDA en PvdA is mislukt” (*de Volkskrant*, 19 april 2003). Het duurde echter nog tot eind april voordat het CDA en de VVD zich tot de Democraten richtten en er gesprekken op gang kwamen (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). Met zijn besluit de onderhandelingen over een nieuw kabinet te beginnen kreeg Dittrich de steun van oud-partijleider J.C. Terlouw. Brinkhorst herzag zijn mening en bekeerde zich tot een coalitie met de VVD en het CDA.

kabinetsformatie

Binnen de partij bestond echter ook onvrede over de onderhandelingen met het CDA en de VVD. Dit bleek onder meer toen partijvoorzitter Pechtold en Tweede-Kamerlid A.D. Bakker op 26 april op een partijbijeenkomst in Groningen zo’n 250 leden inlichtten over de gesprekken. Een aantal aanwezigen vreesde voor de herkenbaarheid van D66 in zo’n coalitie. Anderen wezen er op hun beurt op dat die herkenbaarheid in de oppositie ook zeer gering was, achter de PvdA, GroenLinks en de SP. “Het is kiezen tussen de pest en de cholera”, zo stelde een partijlid (*Trouw*, 28 april 2003). Op eenzelfde bijeenkomst twee dagen later in Amsterdam gaf medepartijoprichter Van Mierlo ‘zijn volle steun’ aan de Tweede-Kamerfractie (*de Volkskrant*, 29 april 2003). Hij riep Dittrich op om nu de punten waarvoor D66 was opgericht – de gekozen minister-president, de gekozen burgemeester en het districtenstelsel – binnen te halen.

In het ontwerpgeëerakkoord dat medio mei tot stand kwam, waren inderdaad een aantal belangrijke D66-elementen opgenomen: de invoering van de gekozen burgemeester en een districtenstelsel, evenals een studie naar de invoering van de gekozen minister-president. Daarnaast

werd extra geld uitgetrokken voor het onderwijs, en werd afgesproken dat er de komende tien jaar niet in de Waddenzee naar gas zou worden geboord. Enkele van deze voorstellen maakten overigens eerder deel uit van het regeerakkoord van het eerste kabinet-Balkenende. Aan de andere kant stelde het ontwerp voor vijftien miljard euro te bezuinigen. Toen D66 eind april de formatiegesprekken met CDA en VVD was begonnen, nam een aantal tegenstanders in Groningen het initiatief tot een ledenraadpleging over de vraag of D66 zou moeten deelnemen aan een coalitie met deze partijen. Wanneer drie procent van de (ongeveer 13.000) leden zich hiervoor zou uitspreken, was het landelijk bestuur verplicht een referendum te houden. Fractievoorzitter Dittrich was van deze plannen niet gediend. Hij vond dat er beter een congres kon worden georganiseerd waar de leden zich konden uitspreken over een regeerakkoord, voordat de fractie zich aan dat akkoord zou committeren. “Op het congres kan ik de leden uitleg geven en in discussie gaan om mij te verantwoorden. Een referendum is alleen ja of nee” (*NRC Handelsblad*, 1 mei 2003). De pleitbezorgers van een ledenraadpleging wilden het referendum ná het congres houden.

Het landelijk bestuur volgde de lijn van Dittrich en belegde na de totstandkoming van het ontwerp-regeerakkoord op 18 mei in Rotterdam een congres. De afdeling Groningen diende een motie in waarin de partij werd opgeroepen tegen het ontwerp te stemmen, omdat het onvoldoende sociaal zou zijn en te weinig garanties bood voor het milieu. Prominente partijleden als oud-partijleider Terlouw en ex-minister Van Boxtel ontraadden de motie. Ook Dittrich pleitte hartstochtelijk voor het bereikte onderhandelingsresultaat, ook al omdat er voor D66 geen alternatief was: in de oppositie zou de partij wegglijden. De 1.690 leden die waren komen opdagen, stemden in overgrote meerderheid vóór het regeerakkoord – alhoewel zij het onder meer expliciet betreurden dat de kerncentrale in Borssele tot 2013 zou openblijven. Van een ledenraadpleging kwam het vervolgens niet meer, omdat de initiatiefnemers er niet in waren geslaagd om de benodigde vierhonderd handtekeningen bijeen te brengen.

Na het congres stelden S. Inberg, fractievoorzitter van D66 in de gemeenteraad van Leeuwarden en M. Ringers, raadslid in Winschoten uit protest tegen de congresuitspraak hun zetel ter beschikking. Beiden zegden ook hun partijlidmaatschap op. Later stapte ook burgemeester P. van Campenhout van Alphen-Chaam uit de partij. Hoewel enkele honderden leden hun lidmaatschap opzegden naar aanleiding van de toetreding van D66 tot het tweede kabinet-Balkenende, nam volgens het partijsecretariaat het ledental echter per saldo toe.

oorlog in Irak

Op 19 februari organiseerde D66 een bijeenkomst in Amsterdam over de dreigende inval van de Verenigde Staten in Irak. De Graaf gaf als buitenlandwoordvoerder van de Tweede-Kamerfractie te kennen zich zorgen te maken over de legitimiteit van een gewapend ingrijpen; een oorlog zonder resolutie van de Verenigde Naties (VN) was voor hem niet acceptabel. Bovendien was hij bevreesd dat als gevolg van westers optreden tegen Irak islamitische landen de internationale coalitie tegen het terrorisme zouden verlaten. Na het uitbreken van de vijandigheden verklaarde partijleider Dittrich dat D66 de oorlog afwees. Onder de titel 'Na de oorlog – hoe nu verder?' belegde D66 op 22 april een vergadering in Rotterdam. Nu de Verenigde Staten optraden zonder daartoe gemachtigd te zijn door de VN, zei De Graaf te vrezen voor een degradatie van het internationaal recht en de daarbij behorende instellingen.

partijvernieuwing

Na de zeer teleurstellend verlopen Tweede-Kamerverkiezingen in mei 2002 had D66 besloten tot een grondige wijziging van de partijstructuur en -cultuur. Nadat de partijleiding de leden de gelegenheid had gegeven met voorstellen te komen, stelde zij wijzigingen van de statuten en het huishoudelijk reglement op die in november 2002 werden voorgelegd aan het partijcongres. De meerderheid van deze wijzigingsvoorstellen werd aangenomen. Het congres wees echter ook enkele voorstellen af die eerder in de ledenraadpleging een meerderheid hadden behaald, zoals de invoering van het lokaal lidmaatschap en de kandidaatstelpingsprocedure gebaseerd op voorverkiezingen. Omdat bij het begin van het congres – toen de vernieuwingsvoorstellen besproken werden – nog niet alle deelnemers binnen waren, besloot het bestuur een viertal verworpen vernieuwingsvoorstellen – waaronder de twee genoemde – op het eerstvolgende partijcongres opnieuw in stemming te brengen (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, 75-76).

Op 8 februari 2003 aanvaardde het D66-congres in Zutphen alsnog het lokaal lidmaatschap. Zogeheten lokale leden hadden het recht op de afdelingsvergaderingen te stemmen, maar konden zich niet kandidaat stellen voor de gemeenteraad of voor bestuursfuncties binnen de partij. Daarnaast besloot het congres tot aanpassing van de interne procedure voor de aanwijzing van kandidaten voor vertegenwoordigende lichamen. Voortaan dienden er openbare voorverkiezingen in vijf regio's (waarin Nederland werd verdeeld) te worden georganiseerd, waaraan alle stemgerechtigde inwoners van het betreffende 'landsdeel' konden deelnemen, ook niet-leden van D66. De uitslag gold als een niet-bin-

dend stemadvies voor de D66-leden die – zoals gebruikelijk – in een poststemming de definitieve volgorde dienden vast te stellen.

In 2003 begon D66 met de uitvoering van het deel van de ‘vernieuwigingsagenda’ waarmee het congres in november 2002 akkoord was gegaan. De Stichting Wetenschappelijk Bureau (SWB) werd omgevormd tot ‘Kenniscentrum’ en in plaats van de werkgroepen van de SWB kwamen ‘virtuele ateliers’, waarin leden en niet-leden via internet met elkaar over actuele onderwerpen konden discussiëren (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, 74). De beheerder van het atelier zou daarbij politici en deskundigen uitnodigen om aan het debat deel te nemen. In februari werd van start gegaan met een atelier over Irak; in juni volgden ateliers over volksgezondheid (‘gezond ouder worden’) en duurzame ontwikkeling. In september waren alle SWB-werkgroepen opgeheven; enkele gingen echter verder als platform – “zelfstandig functionerende groepen binnen de partij met een eigen bestuur, een zelfgeformuleerde doelstelling en een eigen plan van werkzaamheden” (*Rapportage Landelijk Bestuur aangaande moties congres 76/77*).

Verder werd het Landelijk Secretariaat omgevormd tot Servicecentrum. Met ingang van 1 oktober werd mevr. A. Hekker directeur.

partijcongres

Op 22 november hield D66 haar najaarscongres. Op deze bijeenkomst bleek dat een aantal leden zich (nog altijd) zorgen maakte over de forse bezuinigingen en de sociaal-economische politiek van de regeringscoalitie. Dittrich verdedigde het kabinetsbeleid en de D66-opstelling. Volgens hem vormde het tweede kabinet-Balkenende geen breuk met het verleden en voerde D66 haar eigen program uit, zij het met andere partners. Partijvoorzitter Pechtold gaf echter toe dat “dit kabinetsbeleid zeker op het gebied van sociale tradities niet altijd ons beleid is”. Hij wilde dat zijn partij nog duidelijker de linkerflank van de coalitie zou vormen. De leden namen een motie aan waarin de Tweede-Kamerfractie werd opgeroepen “maximaal gebruik te maken van het dualisme om de eigen sociaal-liberale lijn uit te dragen en de conservatieve koers van het kabinet te corrigeren” (*NRC Handelsblad*, 24 november 2003).

Het congres was tevreden met de voortvarende aanpak van minister De Graaf op het terrein van de bestuurlijke vernieuwing (zie ook in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’).

kandidatenlijst Europese verkiezingen 2004

Tussen 26 juni en 29 september konden leden van D66 zich kandidaat stellen voor het lijsttrekkerschap voor de Europese verkiezingen. Het

partijcongres van november wees mevr. S. in't Veld als lijsttrekker aan. Na acht stemrondes behaalde zij een meerderheid van 471 van de 630 stemmen. Zij liet acht andere kandidaten, waaronder de delegatieleider B. van den Bos, achter zich.

Eveneens op 26 juni was de kandidaatstelling geopend voor de overige posities op de lijst. Vóór 28 november dienden de kandidaten zich te hebben aangemeld. De volgorde op de kandidatenlijst zou door de leden in een poststemming worden vastgesteld. In het kader van de kandidaatstelling voor de Europese verkiezingen organiseerde D66 'masterclasses' met de oud-lijsttrekkers J.-W. Bertens en Van der Laan.

programma Europese verkiezingen 2004

Door het landelijk bestuur was een programmacommissie ingesteld onder voorzitterschap van E. van Buiten die een ontwerpverkiezingsprogram moest schrijven. Via e-mail konden leden hun suggesties bij de commissie kenbaar maken. Afdelingen en regio's konden de programmacommissie uitnodigen voor discussiebijeenkomsten. Op 14 maart 2004 zou het partijcongres het programma definitief vaststellen.

ELDR

Van 12 tot 14 november organiseerden D66 en de VVD gezamenlijk in Amsterdam het jaarcongres van de Europese Liberale en Democratische Partij (ELDR). Op deze bijeenkomst stelde de ELDR haar programma voor de Europese verkiezingen vast.

Op het congres werd W. Derksen, internationaal secretaris van D66, tot vice-president van de ELDR verkozen.

fusie met de VVD?

Eind oktober pleitte VVD-voorzitter B. Eenhoorn voor een samengaan van zijn partij met D66 (zie ook in deze Kroniek onder VVD). Partijleider Dittrich zag hierin weinig: "D66 heeft een eigen rol. Niet zo dogmatisch op de markt gericht zoals de VVD en wars van de gelijkheidsideologie van de PvdA" (*Trouw*, 22 november 2003). Ook partijvoorzitter Pechtold reageerde afwijzend.

gekozen burgemeester

Op 20 oktober organiseerde het Kenniscentrum van D66 een debat over de gekozen burgemeester. Onder meer minister De Graaf van Bestuurlijke Vernieuwing, de gewezen minister J.A. van Kemenade (PvdA) en

de Rotterdamse burgemeester I.W. Opstelten (VVD) gingen met elkaar in debat.

verwante instellingen en publicaties

De werkgroep mensenrechten/buitenland van D66 belegde in samenwerking met NCDO een bijeenkomst onder de titel 'De wereld is groter dan Den Haag'. Centraal stonden de gevolgen van globalisering voor Nederland en de ontwikkelingslanden. Voorzitter was het voormalige D66-Tweede-Kamerlid J.Th. Hoekema.

Het Kenniscentrum publiceerde in april het rapport *Individualisme en individualisering. Een onderzoek naar de opvattingen van de leden van D66*. De auteur, M. Verhagen, deed hierin onder meer verslag van een enquête waarin werd nagegaan of D66-leden een individualistisch mensbeeld aanhangen en of ze optimistisch zijn over het individualiseringsproces. In juli verscheen van de hand van T. Schellings *Onderwijs: de sleutel tot integratie? Een onderzoek naar integratiebevorderende maatregelen in het onderwijs*. De auteur beschreef in de nota het Nederlandse onderwijsachterstandenbeleid en deed een aantal aanbevelingen tot verandering. In december kwam het rapport *Het lichaam als wachtwoord. De invoering van biometrie in reis- en identiteitsdocumenten* uit. Hierin werden door M. Bouwers de gevolgen nagegaan van het digitaliseren en opslaan van unieke persoonsgebonden kenmerken (vingerafdruk, iris, gelaat) als verificatiemiddel van de identiteit van individuen.

Op 26 en 27 april hielden de Jonge Democraten hun congres in Leeuwarden, waar zij V. Verkoelen als landelijk voorzitter kozen. Het Tweede-Kamerlid Bakker sprak over de kabinetsformatie. Op 25 en 26 oktober congresseerden de Jonge Democraten in Leiden, waar zij onder meer over de Europese grondwet spraken.

De D66-Bestuurdersvereniging hield op 5 april een ledendag in Hilversum.

personalia

Het congres van 8 februari benoemde mevr. E. Borst-Eilers op voorstel van het landelijk bestuur tot erelid, onder meer vanwege het feit dat zij de langstzittende minister van D66 was geweest en de eerste vrouwelijke lijsttrekker van een grote Nederlandse partij (in 1998). Na de gewezen partijleiders Van Mierlo en Terlouw was zij het derde erelid van D66.

Op 1 oktober werd Pechtold, sinds 2002 partijvoorzitter, burgemeester van Wageningen. Hij was in 1994 lid geworden van de gemeenteraad van Leiden. In 1997 werd hij in die gemeente wethouder.

De oud-voorzitter van D66 W. Vrijhoef werd op 16 oktober door de rechtbank in Arnhem veroordeeld tot 21 maanden gevangenisstraf. Hij zou geld hebben verduisterd van de Gelderse Ontwikkelingsmaatschappij, waarvan hij tot 1999 directeur was. Vrijhoef ontkende dat hij fraude had gepleegd.

De Groenen

Met het vertrek van M. Bierman uit de Eerste Kamer verloren De Groenen in mei 2003 hun enige (indirecte) vertegenwoordiger in de Staten-Generaal – ook al was hij intussen geen actief partijlid meer. Daarmee eindigt ook de belangstelling van deze Kroniek voor de partij. Het ging De Groenen over het algemeen niet voor de wind: naast zetels verloor de partij ook leden. Aan het eind van het jaar had zij nog 148 betalende leden.

Provinciale Statenverkiezingen

De Provinciale Statenverkiezingen verliepen teleurstellend voor De Groenen. In Gelderland behaalde de combinatie Leefbaar Gelderland/De Groenen 1,1% van de stemmen, wat net te weinig was om de vier jaar eerder gewonnen zetel te behouden. De combinatie Noord-Holland Anders/De Groenen zakte van 2,2% naar 0,6% en verloor ook haar zetel, waarbij de concurrentie met Amsterdam Anders en Leefbaar Noord-Holland ongetwijfeld een rol speelde. De combinatie Mooi Zuid-Holland/De Groenen kreeg niet meer dan 0,4%, terwijl De Groenen in Utrecht 0,3% haalden.

Door het verlies van alle Statenzetels kwamen De Groenen niet meer in aanmerking voor een zetel in de senaat. Ze maakten ook geen deel meer uit van de Onafhankelijke Senaatsfractie, die nu alleen uit provinciale partijen bestond.

partijcongressen

Op 14 juni hielden De Groenen een congres in Leiden. Eén van de onderwerpen was het contact met GroenLinks. Sommige leden hadden daar moeite mee, maar een meerderheid (tien tegen vier) wilde de gesprekken voortzetten.

Op 13 december vond een congres plaats in Utrecht. A. van Acquoy, gemeenteraadslid voor Valkenswaard Anders/De Groenen, werd bij acclamatie tot voorzitter gekozen als opvolger van J. de Coö, die de functie vanaf 2002 had waargenomen (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 82).

personalia

Op 6 december overleed B. Kal, van 1994 tot 2002 raadslid voor De Groenen in Haarlem en van 1997 tot 1999 partijsecretaris.

GroenLinks

Voor GroenLinks zou men 2003 een jaar van verlies en winst kunnen noemen. Electoraal zette de dalende trend van 2002 zich voort – zowel bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer als voor de Provinciale Staten. Het ledental van de partij bleef echter groeien: van 18.500 in januari naar 20.500 in december.

programma Tweede-Kamerverkiezingen

Het programma en de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 22 januari 2003 had GroenLinks al snel na de val van het eerste kabinet-Balkenende vastgesteld (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 88). Op 3 januari opende lijsttrekker mevr. F. Halsema de verkiezingscampagne op een nieuwjaarsbijeenkomst in Utrecht met de presentatie van een aangepaste versie van het verkiezingsprogramma. Met het oog op het door het Centraal Planbureau voorspelde tekort op de begroting van tien miljard wilde GroenLinks de belastingen voor hogere inkomens en bedrijven verhogen met vijf miljard euro. Daarnaast zouden besparingen op infrastructuur en defensie het tekort moeten verminderen. De bezuinigingen die de VVD voorstelde, noemde Halsema asociaal en bovendien slecht onderbouwd.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen

In de verkiezingscampagne profileerde GroenLinks zich als sociaal, ethisch en groen, met als motto: “knokken voor wat kwetsbaar is”. De partij legde nadruk op openbaar vervoer, waar zij één miljard extra aan wilde besteden, en voerde geregeld campagne in of bij een trein of tram. Voorts wilde ze meer geld uittrekken voor betaalbare (huur)woningen. Een ander thema was de dreigende oorlog in Irak, die GroenLinks zonder meer afwees (zie hieronder). De partij zou niet aan een kabinet willen deelnemen dat een dergelijke oorlog zou steunen. Halsema speelde de hoofdrol in de campagne, niet alleen in debatten op televisie of radio maar ook in diverse folderacties op straat of in stations. In de ogen van waarnemers miste ze echter soms agressiviteit. Bovendien moest zij oppositie voeren tegen de tijdgeest, zo meende campagneleider T. van der Lee (*de Volkskrant*, 17 januari 2003). Veiligheid en

integratie, geliefde onderwerpen bij andere partijen, kwamen bij GroenLinks weinig ter sprake.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen

In het slotdebat deed Halsema het volgens de meeste kijkers beter dan alle anderen. Misschien kon zij zodoende het verlies nog beperken, dat de peilingen hadden voorspeld. GroenLinks verloor twee zetels en niet drie of vier, zoals verwacht. Mevr. N. Azough, die op de negende plaats stond, moest derhalve haar zetel opgeven. Zonder lijstverbinding met de SP was de achtste zetel ook verloren gegaan.

GroenLinks verloor vooral zetels aan de PvdA, die profiteerde van de concurrentie om de eerste plaats met het CDA en de populariteit van lijsttrekker Bos. Maar GroenLinks had het verlies ook aan zichzelf te wijten, zo werd regelmatig opgemerkt op de zes regionale bijeenkomsten in januari en februari waar de verkiezingsuitslag werd besproken. Ook de partijraad van 1 februari was voor een belangrijk deel gewijd aan de evaluatie van de verkiezingscampagne en de uitslag. De partij had wellicht scherper oppositie moeten voeren en zich meer moeten profileren ten opzichte van PvdA en SP. Ze zou zich ook meer op allochtone kiezers kunnen richten en minder de indruk wekken een partij van de Randstad te zijn. Van kritiek op de lijsttrekker wilden de deelnemers van de bijeenkomsten echter weinig weten, wel was er commentaar op de activiteiten van andere kopstukken, op de huis-aan-huiskrant en op het ingehuurd plakbureau dat nogal slordig was omgesprongen met de verkiezingsaffiches. Een enkeling pleitte voor fusie met de SP.

partijvoorzitterschap

In 2003 liep de termijn van mevr. M. de Rijk als partijvoorzitter af. Aangezien zij zich niet herkiesbaar had gesteld, was de kandidatencommissie van GroenLinks nog in 2002 op zoek gegaan naar mogelijke opvolgers. Op 16 januari droeg zij twee kandidaten voor, de Rotterdamse oud-wethouder H. Meijer en de Amsterdamse oud-wethouder F. Köhler. Het congres koos op 15 februari in Amsterdam in de tweede ronde Meijer met 209 stemmen als opvolger van de Rijk, tegen 180 stemmen voor Köhler. Aan de eerste ronde hadden nog drie kandidaten meegedaan die niet de zegen van de kandidatencommissie hadden gekregen: de Dordtse wethouder mevr. G. Bosdriesz, het Diemense raadslid I. Leeuwin en de voorzitter van de afdeling Den Haag, D. Rietveld. Zij kregen slechts weinig stemmen. Meijer had zichzelf als ‘een beetje een moederlijk figuur’ aangeprezen (*de Volkskrant*, 17 februari 2003).

Provinciale Statenverkiezingen

In de aanloop naar de Provinciale Statenverkiezingen presenteerde Halsema samen met het Tweede-Kamerlid A.J.W. Duyvendak op 3 maart de notitie *Eén Schiphol is genoeg*. Hierin stelde GroenLinks sluiting of aanzienlijke beperkingen voor de meeste regionale vliegvelden in Nederland voor. Het Platform Nederlandse Luchtvaart noemde dit ‘goedkope verkiezingsretoriek’ (*Trouw*, 4 maart 2003). Ook de voor de luchtvaart verantwoordelijke staatssecretaris mevr. M.H. Schultz van Haagen-Maas Geesteranus wees de plannen meteen af, mede met het oog op de werkgelegenheid. Zelfs binnen GroenLinks stuitte de notitie op weerstand – niet alleen in Noord-Brabant, waar de milieubeweging nog in 2000 een convenant met gemeenten en provincie had gesloten over beperkte groei van Eindhoven Airport, maar ook in Groningen, waar GroenLinks-Statenlid W. van der Ploeg de chartervluchten van Eelde niet wilde verbieden.

De uitslag van de Statenverkiezingen betekende een teleurstelling voor GroenLinks. De partij bleef de vierde in grootte (zie tabel 2), maar verloor zetels in elke provincie; relatief het meest in Zeeland (van vier naar twee zetels) en het minst in Groningen en Drenthe (van zes naar vijf zetels). Voor het eerst sinds haar oprichting in 1990 leed de partij verlies bij provinciale verkiezingen. Over het algemeen werd dit toegeschreven aan de invloed van de PvdA – die onder meer had opgeroepen in de Eerste Kamer een meerderheid voor een mogelijke coalitie van CDA en PvdA te verzekeren.

In Noord-Holland besloot GroenLinks deel te nemen aan een college met CDA, VVD en D66, omdat de PvdA zich feitelijk zelf buiten spel had geplaatst. Ondanks enige twijfel sprak de provinciale ledenvergadering op 29 maart geen veto uit.

Eerste-Kamerverkiezingen

Het congres stelde op 15 februari de kandidatenlijst voor de in mei opnieuw te kiezen Eerste Kamer vast. Enkele dagen vóór het congres had het Noord-Hollandse Statenlid C.H. Koetsier een klacht ingediend bij de Commissie Gelijke Behandeling wegens leeftijdsdiscriminatie door zijn eigen partij. Zijn afdeling had hem voorgedragen voor de Eerste Kamer, maar de door oud-senator B. de Gaay Fortman voorgezeten kandidatencommissie achtte de 69-jarige te oud daarvoor. Om dezelfde reden wees de commissie ook de kandidatuur van de 72-jarige oud-staatssecretaris M. van Hulst en van voormalig partijbestuurder C. Tilanus af.

Het congres stemde hiermee in, al klonk er ook wel kritiek op de commissie en volgde men de aanbevelingen niet helemaal. Zo kreeg oud-

partijvoorzitter De Rijk niet de tweede maar de derde plaats op de lijst, achter oud-fractievoorzitter L.H.G. Platvoet. Laatstgenoemde legde het echter af tegen fractiegenote mevr. D.J.B. de Wolff bij de verkiezing van een nieuwe lijstaanvoerder/fractievoorzitter. Deze functie was vacant geraakt doordat W. de Boer – die vanaf 1991 de fractie van GroenLinks in de senaat had voorgezeten – zich had teruggetrokken. Ter gelegenheid van zijn vertrek werd op 13 juni een symposium gehouden over media en politiek.

kandidatenlijst Europese verkiezingen 2004

De partijraad stelde op 12 april een kandidatencommissie in, voorgezeten door De Boer – op dat moment nog Eerste-Kamerlid –, die in januari 2004 haar advies openbaar zou maken. Op 21 juni besprak de partijraad het profiel voor de kandidaten. Het partijcongres in februari 2004 zou de definitieve volgorde vaststellen.

programma Europese verkiezingen 2004

Op 5 juli werd het eerste concept voor het verkiezingsprogramma voor de Europese verkiezingen – geschreven door een commissie onder leiding van mevr. S. Voogd – gepresenteerd en besproken op een bijeenkomst in Utrecht. Hierin steunde GroenLinks in beginsel het ontwerp voor een Europese grondwet, maar wilde die wel voorleggen aan de kiezers in een referendum – een voorstel dat uiteindelijk door de Tweede Kamer overgenomen werd. Het conceptprogramma bevatte voorstellen voor verdergaande integratie, zoals de invoering van Engels als werktal in de Europese instellingen, een handvest voor dierenrechten, en een moratorium op nationale beperkingen van het asielrecht. Het concept werd in een herziene versie op 1 november gepresenteerd op het GroenLinks Forum. Vervolgens zou het in februari 2004 aan het congres voorgelegd worden.

De Raad van de Europese Federatie van Groene Partijen stelde op 8 november in Luxemburg een kort verkiezingsmanifest vast, dat als aanvulling diende op de verkiezingsprogramma's van de aangesloten partijen. Hoofdpunten waren milieubescherming, sociaal beleid, democratie, vredesbeleid en 'globalisering van onderop'.

In december bereikten de partijbesturen van GroenLinks en de PvdA overeenstemming over een lijstverbinding bij de Europese verkiezingen. In 2003 nam GroenLinks ook actief deel aan de voorbereiding van een Europese Groene Partij, die in 2004 formeel opgericht zou worden.

oorlog in Irak

Zoals hierboven reeds vermeld had partijleider Halsema in januari verklaard dat GroenLinks ingrijpen in Irak door de Verenigde Staten te allen tijde afwees – zelfs al zou de Verenigde Naties een dergelijke aanval steunen. Zij voegde eraan toe dat haar partij niet aan een kabinet zou deelnemen dat een dergelijke oorlog zou steunen. GroenLinks nam verder actief deel aan demonstraties tegen de oorlog in Irak in Amsterdam op 15 februari en 22 maart. Het partijcongres was op 15 februari speciaal in de hoofdstad gehouden om deelname van de aanwezige partijleden aan deze demonstratie mogelijk te maken.

Op 12 april sprak de partijraad over de oorlog in Irak. De oorlog werd unaniem afgekeurd. Ook het standpunt van het kabinet – geen militaire maar wel politieke steun – vond weinig waardering. De discussie ging vooral over de rol van de Verenigde Naties bij een Amerikaanse bezetting en over humanitaire hulp.

Op 22 mei organiseerde het landelijk bureau van GroenLinks een discussiebijeenkomst over Irak, oorlog en vrede en democratie in het Midden-Oosten, met bijdragen van de Midden-Oosten-specialist P. Aarts en de Tweede-Kamerleden mevr. F. Karimi en Halsema.

activisme

Naast de campagne tegen de oorlog in Irak was GroenLinks ook betrokken bij acties tegen de bezuinigingsplannen van het tweede kabinet-Balkenende. Op 20 september nam de partij deel aan een manifestatie die was opgezet door het platform ‘Keer het tij’ in Amsterdam, waarbij zij was aangesloten. Ook deed GroenLinks mee aan acties die ‘Keer het tij’ op 18 december in meer dan twintig steden voerde.

In de loop van 2003 kwamen enkele actievoerende leden in opspraak vanwege hun steun aan illegale en gewelddadige acties, in heden of verleden. Het Tweede-Kamerlid Duyvendak zou als redacteur van het activistenblad *Bluf!* in de jaren tachtig gewelddadige acties hebben verdedigd en bovendien contacten met de terroristische RaRa-groep onderhouden hebben. De publicist P. Siebelt onthulde dit in zijn kritische biografie *Rara, wie ben ik?* die in november verscheen. De Revolutionaire Anti-Racistische Aktie (RaRa) pleegde in de jaren tachtig aanslagen op bedrijven die investeerden in Zuid-Afrika. Duyvendak maakte zelf geen geheim van zijn verleden als radicaal actievoerder in de milieubeweging, kraakbeweging en de antimilitaristische groep Onkruid, maar ontkende ooit geweld aangeprezen of toegepast te hebben. Siebelt had eerder in 2003 enig opzien gebaard met zijn boek *Econostra. Het netwerk achter Volkert van der Graaf*. Hierin

vergeleek hij de milieubeweging met de Italiaanse maffia: een netwerk van legale en illegale organisaties waarin ook GroenLinks een belangrijke rol zou spelen.

De algemeen coördinator van de jongerenorganisatie Dwars, R. van den Dool, trad in december af nadat hij in een interview gewelddadige acties tegen nertsenfokkers openlijk had gesteund (*NRC Handelsblad*, 5 december 2003). Dwars nam in een persbericht afstand van geweld bij dierenactivisme; GroenLinksvoorzitter Meijer deed dat eveneens.

partijbijeenkomsten

Op 1 november hield het GroenLinks Forum zich in Utrecht bezig met het thema ‘emancipatie doe je niet alleen’. In workshops kwamen verschillende aspecten en doelgroepen van emancipatie aan de orde, waarbij vooral de sessies over emancipatie van moslims (ook moslimhomo’s en moslimvrouwen) veel belangstelling trokken. Dit vormde het voorlopige slot van een serie discussiebijeenkomsten in de regio en binnen neveninstellingen over emancipatie.

verwante instellingen en publicaties

Ten behoeve van de afdelingsbesturen publiceerde het partijbureau in april een *Handleiding lokale ledenbinding*. Hierin waren adviezen opgenomen hoe de binding van oude en nieuwe leden aan de partij te versterken.

Het Tweede-Kamerlid mevr. E.H. Tonkens publiceerde in augustus *Mondige burgers, getemde professionals. Marktwerving, vraagsturing en professionaliteit in de publieke sector*, een kritische studie over de invloed van de markteconomie in de zorg- en welzijnssector.

Het Wetenschappelijk Bureau presenteerde op een conferentie voor afdelingsbestuurders – getiteld ‘Groeiend GroenLinks’ – in Utrecht op 14 juni *Het lokale Antwoord. GroenLinkse ervaringen in multiculturele steden en lessen uit de praktijk*, van de hand van mevr. L. Michon, medewerker van het bureau. Zij schetste een genuanceerd beeld van het minderhedenbeleid in Dordrecht en Rotterdam. Twee dagen later bood partijvoorzitter Meijer het rapport aan de parlementaire enquêtecommissie aan die het integratiebeleid onderzocht. In september verscheen *Handelsverdragen versus milieuverdragen. Een progressieve agenda voor duurzame ontwikkeling*, van de hand van W. Verhaak, eveneens medewerker van het bureau. De Wereldhandelsorganisatie bleek volgens deze analyse minder milieuvriendelijk dan critici in de zogeheten ‘andersglobaliseringsbeweging’ doorgaans beweerden. Niettemin viel er veel te verbeteren aan deze organisatie en aan de naleving

van internationale milieuverdragen. Op 5 september publiceerde het Wetenschappelijk Bureau *Regulering van drugs voor een veiliger samenleving: maak van drugs geen strafzaak*, geschreven door negen deskundigen en geredigeerd door de directeur van het bureau, mevr. C. van Dullemen. De auteurs toonden zich bezorgd over de roep om een repressief drugsbeleid, die zij voor een deel toeschreven aan Amerikaanse druk. Nederland zou juist verder moeten gaan op de weg van legalisering en regulering van drugs.

Het Wetenschappelijk Bureau organiseerde op 27 september in Utrecht een Economiedag met als thema: 'stagnatie in de polder'. Het Tweede-Kamerlid C.C.M. Vendrik hield een inleiding over het sociaal-economisch beleid van het tweede kabinet-Balkenende. Naast wethouders en Tweede-Kamerleden namen hieraan verschillende deskundigen uit de vakbeweging, de overheid en de universiteiten deel. Op 17 oktober belegde het bureau in Utrecht een bijeenkomst over lokaal minderhedenbeleid, waarbij de directeur van Forum, S. Harchaoui, in debat ging met een aantal wethouders van GroenLinks.

De Linker Wang, het platform voor geloof en politiek verbonden met GroenLinks, stelde begin 2003 de Ab Harrewijnprijs in, ter nagedachtenis van het op 13 mei 2002 onverwacht overleden Tweede-Kamerlid (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 86-87). Op zijn sterfdag werd deze prijs in Den Haag uitgereikt aan mevr. A. Disbudak, oprichter van het Migranten Platform Gehandicapten in de regio Amsterdam. Op 15 november belegde De Linker Wang in Utrecht een landelijke vergadering over de bevrijdende rol van de godsdienst, waaraan onder meer de oud-voorzitter van het CNV A. Westerlaken en partijvoorzitter Meijer deelnamen.

Het feministisch netwerk (FemNet) van GroenLinks hield op 28 juni een netwerkmiddag over emancipatie in Utrecht. Over hetzelfde onderwerp organiseerde het GroenLinks platform voor seksuele diversiteit RozeLinks een bijeenkomst in Utrecht op 13 september.

Op 22 april (internationaal bekend als 'Earth Day') organiseerde de aan GroenLinks verbonden Stichting Duurzame Solidariteit een bijeenkomst in Utrecht over duurzame ontwikkeling. Onder anderen mevr. H. French, onderzoeker bij het Amerikaanse Worldwatch Instituut hield een lezing. Op 25 oktober verzorgde de Stichting een bijeenkomst in Groningen over globalisering en de Wereldhandelsorganisatie, onder de titel 'Werk aan de wereld'. Globalisering kwam opnieuw aan de orde op een conferentie in Amsterdam op 15 november, nu met het oog op de internationale rechtsorde.

De jongerenorganisatie Dwars ontplooië veel activiteiten in 2003. Op 26 april vond in Utrecht een congres plaats over de Europese Unie, en op 15 en 16 november een congres over milieu en duurzaamheid. Op 27

juni organiseerde Dwars samen met studentenvakbonden een ‘onderwijsfeestdag’ in Den Haag, en aansluitend een congres over onderwijs in Amsterdam dat tot 29 juni zou duren, onder het motto ‘leren is kunst’. Algemene vergaderingen (van huishoudelijke aard) vonden plaats op 26 januari, 18 mei en 23 november. In november werd een nieuw coördinerend overleg (bestuur) gekozen. Drie van de zes bestuursposten bleven (tot januari) onbezet, bij gebrek aan kandidaten. Van den Dool werd herkozen als algemeen coördinator, maar zou (zoals al vermeld) in december aftreden na omstreden uitspraken over dierenactivisme. R. Dalhuisen nam zijn functie waar.

De adviesgroep raads- en statenwerk belegde op 5 april in Utrecht een kaderbijeenkomst over het terugkeerbeleid van asielzoekers. Op 22 november vond eveneens in Utrecht de jaarlijkse conferentie voor raads- en statenleden plaats, onder het motto ‘wie is de baas?’. Europarlementariër J. Lagendijk verzorgde een inleiding.

GroenLinks in de Europese Unie organiseerde op 28 februari een discussie over de richtlijnen voor natuurbescherming (de habitat- en vogelrichtlijn) met europarlementariër A. de Roo. Op 16 mei belegde de organisatie in Utrecht samen met de Gehandicapten GroenLinks een bijeenkomst over arbeidsdiscriminatie van mensen met een functiebeperking, onder de titel ‘prettig werken zonder drempels’.

Het ambtenarennetwerk van GroenLinks, genaamd Ambtonetwerk, hield op 4 juni een debat in den Haag over de rol van de overheid. Sprekers waren onder meer de hoogleraren bestuurskunde P.H.A. Frissen en R. in’t Veld en het Tweede-Kamerlid Vendrik.

personalia

De Wageningse oud-wethouder J. Bogers had op 6 mei 2002 de naam van de (vermoedelijke) moordenaar van W.S.P. Fortuyn uit laten lekken (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 92). Op 6 mei 2003 werd hij wegens schending van het ambtsgeheim veroordeeld tot een boete van 500 euro. Op 20 oktober presenteerde de in 2002 afgetreden politiek leider van GroenLinks P. Rosenmöller in Den Haag zijn memoires getiteld *Een mooie hondenbaan*. Daarbij vond een debat plaats met zijn vroegere politieke concurrenten De Graaf (D66), De Hoop Scheffer (CDA) en mevr. J. van Nieuwenhoven (PvdA) over de politieke veranderingen veroorzaakt door het optreden van Fortuyn. Rosenmöller was intussen overigens aan een nieuwe loopbaan als televisiepresentator begonnen. In november nam A. van den Brand afscheid van de Tweede Kamer nadat hij een hartinfarct had gehad. Hij was pas in januari gekozen.

Leefbaar Nederland

Aan het begin van 2002 stond Leefbaar Nederland in de opiniepeilingen op zo'n twintig zetels. Na het vertrek van Fortuyn als lijsttrekker behaalde de partij er bij de Tweede-Kamerverkiezingen in mei slechts twee. Na ruim een half jaar verdween Leefbaar Nederland in januari 2003 weer uit de Kamer.

Tweede-Kamerverkiezingen

In november 2002 had het partijcongres van Leefbaar Nederland het verkiezingsprogramma vastgesteld (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 101). De aanwijzing van de lijsttrekker leidde tot chaotische toestanden. In oktober 2002 had het partijcongres F. Teeven – die de partij ook bij de Kamerverkiezingen in mei had geleid – als lijsttrekker aangewezen. Enkele weken later schoof het partijbestuur echter de entertainer E. Ratelband als lijstaanvoerder naar voren. Teeven trok zich hierop terug. Op een ingelast partijcongres in december wezen de leden echter mevr. H. van der Linde in plaats van Ratelband als lijsttrekker aan. Ratelband besloot daarop om in januari 2003 zelfstandig deel te nemen aan de Tweede-Kamerverkiezingen onder de naam Lijst-Ratelband.nl (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 101-103; zie ook het artikel van A.P.M. Lucardie in dit Jaarboek). Hij behaalde 0,1% van de stemmen.

Aan de campagne die Van der Linde voor Leefbaar Nederland voerde, werd door de media nauwelijks aandacht besteed. Haar partij verwierf slechts 0,4% van de stemmen bij lange na niet genoeg voor een zetel.

verkiezing nieuwe voorzitter; opheffing partij? (I)

Op 1 juni hield Leefbaar Nederland zijn jaarlijkse congres in Breukelen. Op de agenda stond de verkiezing van een nieuw bestuur en een nieuwe partijvoorzitter, als opvolger van interim-voorzitter H. van Galen. Tot de vier kandidaten voor deze functie behoorde de voormalige partijsecretaris H. ten Cate, die de opheffing van de partij bepleitte. Ten Cate had van meet af aan zitting gehad in het bestuur van Leefbaar Nederland – samen met J. Nagel, W. van Kooten, B. Schnetz en H. Westbroek, die in juni 2002 hun bestuursfuncties hadden neergelegd. Hijzelf stapte in november op (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 101).

Ten Cate meende dat het belangrijk was dat er een soortgelijke partij terugkwam, “maar niet onder de naam Leefbaar Nederland, want die is teveel beschadigd” (*Nederlands Dagblad*, 31 mei 2003). Later voegde hij eraan toe dat hij al met de medeoprichter van Leefbaar Nederland Nagel in gesprek was om een nieuwe politieke formatie te beginnen. Tot

een verkiezing van een nieuwe voorzitter kwam het echter niet, omdat de bijeenkomst ontaardde in een ruzie over de agenda en de procedures. Besloten werd de verkiezing tot oktober uit te stellen.

leden en financiën

Op het congres waren slechts 35 leden aanwezig – een aantal dat volgens interim-penningmeester K. Huijbreghts correspondeerde met het aantal betalende leden dat Leefbaar Nederland op dat moment had. Door dit lage aantal zou de partij naar alle waarschijnlijkheid haar reeds ontvangen overheidssubsidie over 2003 moeten terugbetalen. In 2002 zou Leefbaar Nederland nog 900 betalende leden hebben geteld (*NRC Handelsblad*, 2 juni 2003). De boekhouding van Leefbaar Nederland bleek een grote puinhoop, zo verklaarde de voorzitter van de kascommissie. De ledenadministratie was in het ongerede geraakt, er waren veel openstaande rekeningen en een deel van de door nieuwe leden contant betaalde contributie was verdwenen.

verkiezing nieuwe voorzitter; opheffing partij? (II)

De belangrijkste punten op de agenda van de algemene ledenvergadering van 2 november in Breukelen waren de verkiezing van een nieuw partijbestuur en de opheffing van de partij. Wat betreft de opvolging van interim-voorzitter Van Galen meldde de voorzitter van de sollicitatiecommissie F. Zinken – tot 1 oktober lid van de Provinciale Staten van Limburg voor de Partij Nieuw Limburg – dat de kandidaten die zich hadden aangemeld ‘te licht’ waren bevonden (*de Volkskrant*, 3 november 2003). Het interim-bestuur stelde vervolgens voor om Van Galen tijdelijk te vervangen door Zinken. Op een nieuwe ledenvergadering in 2004 diende dan een nieuw bestuur te worden verkozen. Hoewel een deel van de 41 aanwezige leden protest aantekende tegen deze gang van zaken werd Zinken door een meerderheid tot partijvoorzitter ad interim gekozen.

Ten Cate stelde op deze bijeenkomst opnieuw voor om Leefbaar Nederland op te heffen. Zijn voorstel kon echter niet worden behandeld, omdat daarvoor volgens de statuten eenderde van de geregistreerde (ongeveer duizend) leden present diende te zijn.

personalia

Op 1 februari 2003 hervatte F. Teeven, die in maart 2002 Fortuyn opvolgde als lijsttrekker van Leefbaar Nederland bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2002, zijn functie van officier van justitie. Bij

het landelijk parket van Rotterdam ging hij zich bezighouden met de bestrijding van de zware criminaliteit.

Lijst Pim Fortuyn (LPF)

Na alle commotie die het jaar 2002 de LPF bracht, verliep 2003 voor de partij minder tumultueus. Het enorme verlies van zestien zetels bij de Tweede-Kamerverkiezingen in januari leidde niet tot veel interne beroering. Het resultaat van acht zetels voor de LPF was meer dan de vijf à zes die de partij in de peilingen waren voorspeld. In de zomer laaiden de interne conflicten echter weer op

programma Tweede-Kamerverkiezingen

Na de kabinetscrisis in de herfst van 2002 had de LPF een commissie ingesteld die een nieuw programma voor de Tweede-Kamerverkiezingen van januari 2003 moest opstellen (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 128-129). Op 6 januari presenteerde de LPF het programma, getiteld *Politiek is passie*. De partij stelde voor om bijna negentien miljard euro te bezuinigen (meer dan twee keer zoveel als de VVD). In de plannen werd vooral op ontwikkelingssamenwerking gekort. Daartegenover stond dat de LPF de aftrek van de hypotheekrente wilde verhogen wanneer de huizenprijzen bleven stijgen. Lijsttrekker M. Herben verklaarde dat veiligheid en integratie de kernpunten waren. Verder zei hij ervan uit te gaan dat de LPF deel zou nemen aan een coalitie met het CDA en de VVD, wanneer zijn partij minstens tien zetels zou halen.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen

In december 2002 had het partijcongres van de LPF de kandidatenlijst vastgesteld (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 128). Lijsttrekker was Herben, die in de campagne een grote rol speelde.

De LPF voerde zijn verkiezingscampagne onder de leus 'Heb lef, stem LPF' – met als toevoeging: 'Geef ons een tweede kans'. De LPF wilde hiermee aangeven dat de partij en haar bewindslieden grote fouten hadden gemaakt, maar dat zij nu wist hoe het moest.

Op 19 januari, enkele dagen voor de verkiezingen, reisde de top van de LPF en de demissionaire bewindslieden R.H. de Boer van Verkeer en Waterstaat en H. Nawijn van Vreemdelingenzaken en Integratie af naar het Italiaanse Provesano, waar Fortuyn in juli 2002 was bijgezet. Volgens lijsttrekker Herben was de reis al lang tevoren gepland en niet bedoeld als verkiezingsstunt. De tocht werd betaald door de Haagse vastgoedondernemer Chr. Thunnessen.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen

De uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen viel de LPF nog mee, hoewel achttien van de 26 zetels verloren gingen. Op de verkiezingsavond in Geertruidenberg waren de meeste aanwezigen tevreden met het resultaat. Partijleider Herben had gehoopt op tien zetels, maar zei te kunnen leven met acht. “De gevestigde orde is nog niet van ons af”, zo meende hij, “de LPF staat nu definitief op de kaart” (*de Volkskrant*, 23 januari 2003).

Demissionair minister Nawijn besloot zitting te nemen in de Tweede Kamer, toen bleek dat hij ruim 21.000 voorkeursstemmen had gehaald. Nawijn had eerst als lijsttrekker zullen fungeren, maar in december 2002 maakte hij plaats voor Herben. Als ‘lijstduwer’ bezette hij toen de laatste positie op de kandidatenlijst (zie ook *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 127).

regeringsdeelname

Binnen de LPF waren de meningen verdeeld over regeringsdeelname. Zoals reeds vermeld was Herben hiervan voorstander, in tegenstelling tot het Tweede-Kamerlid G. van As. Hij vond dat de LPF het beste voor de oppositie kon kiezen. “Wij zijn geen schoothondje dat wacht op een bot van Balkenende” (*de Volkskrant*, 23 januari 2003). Nadat in april de onderhandelingen tussen CDA en PvdA waren mislukt, verklaarde Herben dat zijn fractie bereid was te gaan praten met CDA en VVD over de vorming van een nieuw kabinet – op voorwaarde dat D66 niet bij de besprekingen zou worden betrokken. De beide gewezen coalitiepartners waren echter bepaald niet willig om de LPF bij de formatie te betrekken. Hun animo werd niet groter toen LPF-voorzitter E.A.M. Maas in een interview beweerde dat CDA en VVD “ons al eens een oor hebben aangenaaid”. Met de vice-voorzitter van de LPF-fractie Van As was Maas van mening dat Balkenende als premier had gefaald (*Algemeen Dagblad*, 17 april 2003). CDA-Tweede-Kamerfractievoorzitter Verhagen reageerde dat deze uitspraken ‘niet het niveau’ hadden dat voor een stabiele regeringscoalitie gewenst was (*NRC Handelsblad*, 17 april 2004). Partijleider Herben bood vervolgens zijn verontschuldigen aan.

Provinciale Statenverkiezingen

Bij de Provinciale Statenverkiezingen van begin maart behaalde de LPF zeventien zetels – minder dan waarop de partij had gerekend. De LPF in Zuid-Holland had in overleg met Leefbaar Rotterdam een gemeente-

raadslid van deze partij op haar lijst geplaatst, die werd verkozen. Dankzij de lijstverbinding met de LPF verkreeg Leefbaar Zuid-Holland – waarin Leefbaar Rotterdam een belangrijke rol speelde – een zetel in de Provinciale Staten van Zuid-Holland.

Na de verkiezingen bleek dat het in Utrecht verkozen Statenlid mevr. G. van Strien-Smit had verzwegen dat zij in 2001 was geroyeerd als lid van de lokale partij Gemeentebelangen Maartensdijk vanwege het brengen van de Hitlergroet. Het bestuur van de LPF in de provincie Utrecht wilde dat Van Strien-Smit zich terugtrok als Statenlid, maar dat weigerde zij.

Eerste-Kamerverkiezingen

Op 19 april stelde het hoofdbestuur van de LPF de kandidatenlijst vast voor de Eerste-Kamerverkiezingen. Op de eerste plaats kwam de voormalig hoogleraar anesthesiologie B. Smalhout. Hij werd gevolgd door de demissionair staatssecretaris R.H. Hessing voor Openbare Orde en Veiligheid. De gewezen Tweede-Kamerleden F.A. Palm en H.J.C. Smulders stonden op de derde en vierde positie. Meteen nadat de voordracht bekend was geworden, trok Smalhout zich terug als kandidaat-senator. Het dagblad *de Telegraaf*, waarvoor hij columns schreef, had hem te kennen gegeven geen bijdragen te willen van columnisten met een politieke functie. Smalhout liet vervolgens aan Herben weten voor de eer te bedanken. Omdat de kandidaatstelling al was gesloten, kon zijn naam echter niet meer van de kandidatenlijst worden geschrapt. Bij de verkiezingen brachten de LPF-Statenleden hun stem uit op de nummer twee van de lijst, Hessing.

Bij de Eerste-Kamerverkiezingen behaalde de LPF slechts één zetel. De partij was uitgegaan van twee senaatszetels, omdat zij had gerekend op de steun van de in de Zuid-Hollandse Staten vertegenwoordigde partij Leefbaar Zuid-Holland (zie hierboven onder Provinciale Statenverkiezingen). Volgens het LPF-bestuur zou Leefbaar Zuid-Holland zich niet aan de afspraak hebben gehouden om de LPF te steunen.

herdenking Fortuyn

Op 6 mei herdacht de LPF dat een jaar daarvoor Pim Fortuyn was vermoord. Leden van de Tweede-Kamerfractie overhandigden in de Keukenhof de ‘Pim Fortuyn’-tulp aan de familie-Fortuyn. In Rotterdam onthulde burgemeester Opstelten een beeld van Fortuyn. In de kathedrale kerk Sint Laurentius en Elisabeth, waar een jaar geleden de begrafenisplechtigheid plaats had, werd een herdenkingsconcert gegeven.

De broers Marten en Simon Fortuyn hadden voor de zesde mei een speciale vlag laten maken met daarop de beeltenis van hun broer Pim. Zij hoopten dat Nederlanders op 6 mei deze vlag massaal zouden uitsteken. De afzet viel echter tegen: van de 50.000 geproduceerde exemplaren werden er slechts hooguit eenvijfde verkocht.

Op 19 november besloot het presidium van de Tweede Kamer dat er een zaal naar Fortuyn zou worden vernoemd. Dit was tegen de procedure, aangezien alleen politici die van de Tweede Kamer deel hadden uitgemaakt, in aanmerking kwamen voor vernoeming. Eerder had de kunstcommissie van de Tweede Kamer het verzoek van de LPF-fractie afgewezen om een zaal naar Fortuyn te vernoemen.

Volkert van der G.

Op 27 maart begon voor de rechtbank in Amsterdam de inhoudelijke behandeling van de strafzaak tegen Volkert van der G., die werd verdacht van de moord op Fortuyn. LPF-leider Herben had eerder zijn partijgenoten opgeroepen het proces niet bij te wonen. Hij was bang dat de aanwezigheid van politici de rechtsgang kon beïnvloeden, waardoor de verdachte wellicht een lagere straf zou krijgen. Op 1 april eiste het openbaar ministerie levenslang tegen Van der G. voor de moord met voorbedachten rade op Fortuyn. Bij de bepaling van de strafmaat speelde een belangrijke rol dat Van der G. had beoogd het democratische proces door de moord ‘onherstelbaar’ te beschadigen (*NRC Handelsblad*, 1 april 2003).

Op 15 april veroordeelde de rechtbank Van der G. tot achttien jaar gevangenisstraf. De rechters meenden dat de inbreuk die Van der G. had gemaakt op het democratische proces niet ernstig genoeg was voor levenslang. De straf was echter wel zwaarder dan gebruikelijk voor een enkelvoudige moord. De LPF en de familie Fortuyn reageerden teleurgesteld op het vonnis. Partijleider Herben had gehoopt op levenslang en vond de opgelegde straf te licht. “Er gaat geen enkele afschrikwekkende werking vanuit” (*NRC Handelsblad*, 15 april 2003). De advocaat O. Hammerstein, die tevens secretaris was van het LPF-bestuur, stelde dat de rechter ten onrechte had geoordeeld dat de Nederlandse democratie geen blijvende schade had ondervonden van de moord. Ook minister Remkes van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties toonde zich verbaasd over de strafmaat.

Zowel het openbaar ministerie als Van der G. gingen in hoger beroep tegen de uitspraak van de rechtbank. Op 1 juli begon de zaak voor het gerechtshof in Amsterdam. Het openbaar ministerie eiste opnieuw levenslang. Het gerechtshof bevestigde evenwel op 18 juli het vonnis van achttien jaar gevangenisstraf. Wel meende het dat de moord ‘onher-

stelbare schade' aan het democratische proces had aangericht (*NRC Handelsblad*, 18 juli 2003). Verder noemde het gerechtshof in zijn arrest de uitspraken van minister Remkes 'ongepast'. Op 23 juli maakten het openbaar ministerie en de advocaten van Van der G. bekend dat zij niet in cassatie gingen bij de Hoge Raad.

'demonisering' Fortuyn

Na de moord op Fortuyn op 6 mei 2002 dienden de advocaten G. Spong en Hammerstein – gesteund door het LPF-hoofdbestuur – een aanklacht in tegen een aantal politici en journalisten wegens het aanzetten tot haat tegen Fortuyn. Onder de aangeklaagden waren medewerkers van *NRC Handelsblad* en *Trouw*, en de politici M. van Dam (PvdA), De Graaf (D66), B. Eenhoorn (VVD) en R. Oudkerk (PvdA). Op 4 juni besloot het openbaar ministerie van vervolging af te zien. Spong en Hammerstein tekenden mede namens de LPF tegen deze beslissing hoger beroep aan bij het gerechtshof in Den Haag (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 113-114). Op 20 mei 2003 wees het hof hun appèl af. Het gerechtshof verklaarde de klagers niet-ontvankelijk, omdat zij geen 'rechtstreeks belanghebbenden' zouden zijn. Ook de LPF en de nabestaanden van Fortuyn – namens wie het advocatenduo optrad – werden niet als zodanig beschouwd. Bovendien zou door het overlijden van Fortuyn zijn 'procesbelang' zijn komen te vervallen.

Het hoofdbestuur van de LPF reageerde teleurgesteld op de uitspraak. Op verzoek van partijvoorzitter Maas tekenden Spong en Hammerstein begin juli beroep aan bij het Europese Hof voor de Rechten van de Mens.

Eerder al, op 25 februari hadden Spong en Hammerstein hun boek *'Vervolg ze tot in de hel'. De haat-zaai aangifte van Fortuyn* gepresenteerd. Hierin publiceerden zij een aantal juridische documenten die met de aanklacht te maken hadden. De twee advocaten onthulden dat Fortuyn ook oud-premier Kok en de toenmalige partijleiders Melkert (PvdA) en Rosenmöller (GroenLinks) voor de rechter had willen dagen, maar dat zij hem dit hadden ontraden omdat dit juridisch niet sterk zou zijn te maken.

beveiliging Fortuyn

In 2003 laaide de discussie weer op over de vraag of de regering voldoende had gedaan om Fortuyn te beveiligen. Op 14 mei 2002 was door het demissionaire kabinet-Kok de onafhankelijke Commissie Feitenonderzoek Veiligheid en Beveiliging Pim Fortuyn ingesteld (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 36-37). Deze commissie, die werd voorgezeten door

de voormalige president van het Amsterdams gerechtshof H.F. van den Haak, moest onderzoeken of de overheid voldoende maatregelen had genomen 'met betrekking tot de veiligheidssituatie van Pim Fortuyn'. De commissie publiceerde op 17 december haar verslag. Zij meende dat het noodzakelijk was geweest dat Fortuyn beveiliging had gekregen, maar veronderstelde tevens dat ook in dat geval de moord op de LPF-lijsttrekker niet te voorkomen zou zijn geweest. Verder uitte zij kritiek op de toenmalige minister K.G. de Vries van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties, die te afwachtend zou zijn geweest.

De LPF-fractie had bij de eerste behandeling van het rapport in de Tweede Kamer in december 2002 de belangrijkste conclusies van de commissie vrijwel unaniem onderschreven. Op 1 september 2003 presenteerde zij echter het *Zwartboek beveiliging Pim Fortuyn*, waarin zij 'alle hiaten, onzorgvuldigheden en onwaarheden' uit het rapport van Van den Haak op een rij zette. Het fractielid J. Eerdmans sprak bij de presentatie van 'broddelwerk' (*de Volkskrant*, 2 september 2003). De LPF-fractie eiste een nieuw onderzoek en zo nodig een parlementaire enquête. De bij de presentatie aanwezige Marten Fortuyn, de oudste broer van Pim Fortuyn, zei te overwegen een civiele procedure tegen de staat aan te spannen.

Op 3 september had een reeds gepland debat in de Tweede Kamer plaats over de details van het rapport van Van den Haak, nadat in december 2002 de hoofdlijnen waren besproken. Minister Donner van Justitie deelde de Kamer mee een nieuw onderzoek niet nodig te achten, omdat alle vragen reeds waren beantwoord door de commissie-Van den Haak. Het door de LPF-fractie opgestelde *Zwartboek* zou volgens hem geen nieuwe feiten bevatten. Op 11 september besloot een kamermeerderheid echter tot het instellen van een aanvullend onderzoek.

algemene ledenvergadering 21 mei

Op 21 mei hield de LPF een algemene ledenvergadering in Utrecht. Op de agenda stonden overwegend huishoudelijke zaken, zoals het jaarverslag over 2002. Ongeveer 450 leden waren aanwezig. In zijn toespraak ging partijleider Herben in op de kabinetsformatie.

interne conflicten

Op 19 juni kondigden Maas en Hammerstein aan dat zij als voorzitter respectievelijk secretaris uit het LPF-bestuur zouden treden. In juli 2002, toen de LPF in een zware crisis verkeerde, hadden zij de leiding van de partij op zich genomen (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 117-118). Als argument voor hun vertrek voerden zij aan dat er in financiële en

organisatorische zin orde op zaken was gesteld. Vlak daarna, aan het einde van de maand, gaven zij echter te kennen voorlopig van hun voornemen af te zien. De reden hiervoor was een conflict met acht provinciale besturen. Deze hadden in een brief het vertrouwen in het landelijke LPF-bestuur opgezegd vanwege het optreden van Maas en Hammerstein, dat “niet als democratisch bestempeld [kan] worden” (*NRC Handelsblad*, 27 juni 2003); de leden zouden nauwelijks iets te zeggen hebben. Zo zou partijvoorzitter Maas zonder de leden te raadplegen begin juni twee door de algemene vergadering in 2002 verkozen hoofdbestuursleden – J. van Eijck en mevr. E.C.A.M. Boot – uit hun functies hebben gezet, omdat hij niet goed met hen zou kunnen samenwerken. Ook hadden de provinciale bestuurders grieven tegen de beide bestuursleden R.P. Both en A. de Jong, die tevens het partijbureau leidden.

Het LPF-bestuur besloot op 25 juni op een bijeenkomst met provinciale bestuurders en een delegatie van de Tweede-Kamerfractie tot schorsing van de provinciale bestuursleden van Drenthe, Utrecht, Noord-Holland en Zeeland die de brief hadden ondertekend en die niet op deze vergadering waren verschenen. Ook zouden zij voor royement worden voorgedragen op de ingelaste algemene ledenvergadering van 10 juli, waartoe het bestuur had besloten. In een verklaring stelde het hoofdbestuur dat deze bestuursleden de leden in hun provincie niet hadden geconsulteerd. “Het feit dat ze zich disloyaal ten opzichte van het hoofdbestuur en vereniging hebben getoond is hen zwaar aangerekend” (*Trouw*, 28 juni 2003). Hammerstein oordeelde uiterst negatief over de dissidenten: “Het is in de LPF als met ongedierte. Als je denkt dat je het hebt uitgerooid, duikt het toch weer op” (*de Volkskrant*, 28 juni 2003).

algemene ledenvergadering 10 juli

Aan de vooravond van de ledenvergadering op 10 juli liet het hoofdbestuur weten het aantal royementen te willen beperken door de gewraakte provinciale bestuurders te bewegen hun positie op te geven. In dat geval zouden ze partijlid kunnen blijven. Partijleider Herben riep daarentegen de leden op om “de malcontenten uit de partij te gooien” (*NRC Handelsblad*, 10 juli 2003).

Tijdens de besloten ledenvergadering in Rotterdam, waar 450 leden aanwezig waren, besloten in totaal elf provinciale bestuursleden en enkele individuele leden hun partijlidmaatschap op te zeggen. Volgens Hammerstein kreeg het hoofdbestuur de steun van de meeste aanwezigen. Daarnaast beschikte Herben over 1.500 machtigingen van leden. Het gewezen hoofdbestuurslid Boot kreeg niet de gelegenheid haar toespraak af te maken, omdat zij werd uitgejouwd. De vergadering

besloot wel tot de instelling van onder meer een onafhankelijke Schorsing- en royementcommissie, die de schorsingen moest onderzoeken. Daarnaast diende het hoofdbestuur in de provincies die zonder besturen zaten, interim-bestuurders aan te stellen.

opzeggingen

Uit protest tegen het verloop van de ledenvergadering zei het Friese lid van de Provinciale Staten P. Oosterhuis zijn lidmaatschap van de LPF op. In de Staten noemde hij zich nu Onafhankelijke Friese Statenfractie. De LPF verloor daarmee haar vertegenwoordiging in de Friese Staten. Begin september stapte het Drentse Statenlid C.D. de Jong uit de LPF, uit onvrede over het ondemocratische optreden van het hoofdbestuur. Hij bleef lid van de Provinciale Staten in Drenthe. Begin oktober richtte J. van Pijkeren, de gewezen voorzitter van de LPF in Drenthe, de Fortuynistische Volks Partij (FVP) op. Hij had op de ledenvergadering van 10 juli voor de LPF bedankt uit onvrede over het hoofdbestuur.

commissies

Na de algemene ledenvergadering ging het hoofdbestuur over tot de instelling van diverse partijcommissies, waaronder een Huishoudelijk reglementcommissie en een Schorsing- en royementcommissie, die zoals vermeld de schorsingen moest onderzoeken. Over de samenstelling van deze commissies bracht een onafhankelijke sollicitatiecommissie advies uit aan het hoofdbestuur, nadat zij met kandidaten had gesproken. Het hoofdbestuur maakte vervolgens een definitieve keuze. Op 13 oktober werden de twee commissies geïnstalleerd.

reorganisatie op provinciaal niveau

In september besloot het hoofdbestuur tot een nieuwe structuur van de partijorganisatie. De LPF werd ingedeeld in vier regio's: Noor, Oost, Zuid en West. Elke regio bestond uit drie provincies die alle een eigen provinciale contactgroep bestaande uit drie leden kregen. De twaalf contactgroepen dienden als aanspreekpunt voor de leden in hun provincie. Ook moesten ze assistentie verlenen bij de oprichting van afdelingen. De negen contactpersonen per regio overlegden met het hoofdbestuur. In provincies waar geen bestuursleden meer waren, wees het landelijk bestuur in de herfst als tijdelijke maatregel de contactpersonen aan (normaliter dienden deze door de partijleden in een provincie te worden verkozen).

Leefbaar Rotterdam

De door Fortuyn tot 6 mei 2002 geleide partij Leefbaar Rotterdam stond formeel los van de LPF (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 93 en 106-107). In de tweede helft van 2002 had Leefbaar Rotterdam met zijn raadslid M.J. Smit problemen gekregen vanwege zijn radicale opvattingen over de islam en asielzoekers (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 107). Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 22 januari 2003 stond Smit op de tweede plaats van de kandidatenlijst van Conservatieven.nl (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 129). Omdat hij in extreem-rechtse kringen stemmen voor deze partij probeerde te winnen, werd Smit in januari door de fractie Leefbaar Rotterdam “ontslagen van raadswork” (*de Volkskrant*, 14 januari 2003). Op 10 februari werd hij uit de fractie gezet, omdat hij op zijn website een verwijzing had opgenomen naar de website van het extreem-rechtse Vlaams Blok in België. Korte tijd later richtte Smit de partij Nieuw Rechts op.

Eind september zei J.G. van Heijgen zijn lidmaatschap van de Leefbaar Rotterdam-fractie op. Volgens hem was die niet rechts genoeg; “het is slappe thee” (*NRC Handelsblad*, 17 september 2003). Van Heijgen sloot zich aan bij het door Smit geleide Nieuw Rechts. Met zijn vertrek raakte de coalitie van Leefbaar Rotterdam, CDA en VVD haar meerderheid in de gemeenteraad van Rotterdam kwijt: omdat H.G. Maronier in mei eveneens uit de fractie van Leefbaar Rotterdam was gestapt (zie hieronder) had zij de steun van nog maar 22 van de 45 raadsleden.

Op 18 december raakte Sörensen in opspraak, toen hij tijdens een raadsvergadering het woord richtte tot Smit, Van Heijgen en Maronier: “Houzee kameraden, jullie lijken wel NSB-ers” (*Trouw*, 19 december 2003). Sörensen bood later zijn excuses aan voor zijn uitspraak. Smit weigerde die te aanvaarden en kondigde aan aangifte te doen wegens belediging.

de LPF en Leefbaar Rotterdam

Zoals reeds vermeld had in mei het gemeenteraadslid H.G. Maronier – tevens voorzitter van de LPF in Zuid-Holland – zich losgemaakt van de fractie van Leefbaar Rotterdam. Hij verklaarde dat hij het ‘geschap’ van sommige van zijn medefractieleden tegen de LPF zat was (*Trouw*, 20 mei 2003). Fractievoorzitter R. Sörensen van Leefbaar Rotterdam meende echter dat de afscheiding van Maronier een doelbewuste poging was van de LPF om in Rotterdam voor zichzelf te beginnen. In augustus maakte Maronier inderdaad bekend dat hij van plan was om onder de naam ‘LPF Rotterdam’ deel te nemen aan de raadsverkiezingen van 2006. Samen met Sörensen had Maronier na de dood van Fortuyn in

mei 2002 de LPF Rotterdam formeel opgericht om te voorkomen dat anderen van de naam misbruik zouden maken. Sörensen stelde zich kandidaat voor het partijvoorzitterschap van de LPF Rotterdam om te verijdelen dat Maronier zijn gang kon gaan.

Maronier werd gesteund door LPF-voorzitter Maas. “Rotterdam is toch onze thuisbasis, daar is het allemaal begonnen. We willen de partij daar een gezicht geven” (*de Volkskrant*, 14 augustus 2003). Maas verklaarde dat de LPF Rotterdam inderdaad aan de komende raadsverkiezingen zou deelnemen. Korte tijd later besloten de LPF en Leefbaar Rotterdam bij de volgende raadsverkiezingen tot een lijstverbinding over te gaan, wanneer er in Rotterdam een LPF-afdeling zou zijn opgericht. Uit onderzoek zou zijn gebleken dat een meerderheid van de leden van de LPF in Zuid-Holland een lokale partijafdeling in Rotterdam wenste.

terugreden Maas en Hammerstein

Op 30 september maakten Maas en Hammerstein voor de tweede keer bekend dat zij hun bestuursfuncties neerlegden, dit keer met ingang van 1 oktober. “Zij menen, ondanks dat zij met overgrote meerderheid in die functies zijn gekozen, het vertrouwen te ontberen dat noodzakelijk is om leiding te geven aan de organisatie van een jonge politieke partij. Dat baseren zij op de voortdurende en niet aflatende twisten die zich binnen en rond de partij publiekelijk blijven voordoen met name met betrekking tot machtsverhoudingen en zeggenschap”, aldus hun verklaring (website LPF, 6 oktober 2003). Volgens ingewijden was de belangrijkste reden voor hun opstappen een groot conflict met Marten Fortuyn. Maas en Hammerstein zouden hem er van verdenken uit te zijn op een plaats in het hoofdbestuur. Hammerstein zou Marten met een verwijzing naar zijn rol na de dood van Pim Fortuyn een ‘beroepsbroer’ hebben genoemd en een belangrijke bron van onrust binnen de LPF (*de Volkskrant*, 6 oktober 2003). De verhouding tussen het tweetal was zeer slecht geworden. In juni stuurde Marten Fortuyn een kritische e-mail naar Hammerstein, waarin hij zijn beklag deed over de wijze waarop de advocaat zich uitliet over zijn tegenstanders in de LPF. Hammerstein liet Fortuyn daarop weten niet meer van zijn adviezen gebruik te zullen maken (*HP/de Tijd*, 29 augustus 2003).

Na het vertrek van het duo besloten de drie overgebleven leden van het LPF-bestuur dat T. van Dillen Maas als partijvoorzitter zou opvolgen en De Jong Hammerstein als secretaris. Both werd penningmeester. Het drietal kondigde aan een profielschets op te stellen voor de twee nieuw te kiezen hoofdbestuursleden. Uit de door de sollicitatiecommissie te selecteren kandidaten zou de eerstvolgende algemene ledenvergadering de nieuwe bestuursleden kunnen aanwijzen.

De weken voor het terugtreden van Maas en Hammerstein was de relatie met Marten Fortuyn inderdaad verslechterd. Op 4 september had partijvoorzitter Maas bekendgemaakt dat Marten zich had teruggetrokken als extern adviseur van het hoofdbestuur. Kort daarna dreigde Marten Fortuyn zijn lidmaatschap van de LPF op te zeggen wanneer het zittende hoofdbestuur – overigens met uitzondering van Maas – niet zou aftreden. Ook ergerde hij zich aan het voornemen van een eigen LPF-afdeling in Rotterdam. Maas gaf te kennen de eis van Marten Fortuyn niet te kunnen inwilligen, omdat het hoofdbestuur “door de leden op democratische wijze is verkozen” (*NRC Handelsblad*, 18 september 2003). Op 10 oktober maakte Marten Fortuyn bekend dat hij de LPF de rug toekeerde. In een brief aan het hoofdbestuur en de Tweede-Kamerfractie schreef hij dat “zowel de LPF-bestuurders als de politici sinds 6 mei 2002 het erfgoed van Pim te grabbel hebben gegoooid” (*NRC Handelsblad*, 11 oktober 2003).

Eerder al, op 17 september, had Simon Fortuyn, een jongere broer van Pim Fortuyn, voor de LPF bedankt. De chaos in de partij was voor hem reden op te stappen. Ook stoorde hij zich aan de moeizame verhoudingen tussen de LPF en Leefbaar Rotterdam. De “druppel die de emmer deed overlopen” vormde de aankondiging van de LPF in Rotterdam een eigen afdeling op te richten (*Trouw*, 18 september 2003).

conflict Statenleden met hoofdbestuur

Op 17 oktober zegden de drie Statenleden D.C. van Leeuwen Boomkamp (Utrecht), mevr. M. Agema (Noord-Holland) en mevr. H.B.T. Smits (Zeeland) het vertrouwen op in het bestuur van de LPF. In een gesprek verlangde het hoofdbestuur tevergeefs dat het drietal toezegde dat zij zich zouden inspannen om de rust in de partij te bewaren.

terugtrekken penningmeester Both; uitbreiding hoofdbestuur

Op 20 oktober kwam LPF-penningmeester Both in opspraak. In het televisieprogramma ‘TweeVandaag’ werd hij ervan beschuldigd als privé-persoon een schuld van minstens twee miljoen euro te hebben. Both was in 2001 op Curaçao veroordeeld tot een boete van bijna één miljoen dollar wegens financiële malversaties. Both gaf toe dat hij flinke schulden had, maar meende dat dit een privé-zaak was die niets met de LPF te maken had. Hij meende dat de aantijgingen verband hielden met het conflict met de drie Statenleden (zie hierboven).

In zijn reactie stelde politiek leider Herben dat Both meteen zijn functie als penningmeester moest neerleggen. “De LPF mag hier geen schade van ondervinden” (*Trouw*, 21 oktober 2003). Ook de beide andere hoofdbestuurders dienden op te stappen, zodat de LPF een nieuwe start zou kunnen maken. Hoewel Both te kennen had gegeven voorlopig aan te blijven, legde hij op 23 oktober toch zijn functie neer. Oud-voorzitter Maas werd bereid gevonden “om ad interim de zorg voor de financiële zaken van de partij waar te nemen” tot de volgende algemene ledenvergadering (website LPF, 7 november 2003).

Het hoofdbestuur besloot op 23 oktober Palm en Smulders tot de eerstvolgende algemene ledenvergadering als bestuurslid aan te stellen. Verder ging het over tot het roeyement van een aantal Statenleden. Als argumenten voerde het de “niet aflatende stroom van goeddeels ongefundeerde kritiek, het in opspraak brengen van de partij door hun bezwaren voornamelijk extern te uiten en het chanteren van de partijleider Mat Herben door hem te dreigen publiekelijk het vertrouwen in hem op te zeggen wanneer hij zich niet bereid zou verklaren om in te gaan op onder meer de eis het vertrouwen in het hoofdbestuur op te zeggen” (website LPF, 7 november 2003).

nieuw hoofdbestuur

Met ingang van 28 november konden leden zich kandidaat stellen voor een functie in het hoofdbestuur van de LPF. Op de algemene ledenvergadering op 6 maart 2004 zouden de nieuwe bestuursleden worden verkozen.

Prof.dr. W.S.P. Fortuynstichting

Op 5 september werd de ‘Prof.dr. W.S.P. Fortuyn Stichting. Wetenschappelijk Bureau van de Politieke Vereniging “Lijst Pim Fortuyn”’ opgericht. Het wetenschappelijk bureau moest de LPF ondersteunen door wetenschappelijk onderzoek, voorlichting en “het bestuderen, nader uitwerken en toetsen op hun politieke relevantie van de wetenschappelijke geschriften van de oprichter van de partij” (wblpf.dekape.nl, 14 oktober 2004). Voorzitter werd de emeritus-hoogleraar B. Snel. Eerder had hij op de kandidatenlijst van Leefbaar Nederland voor de Tweede-Kamerverkiezingen gestaan.

publicaties

Op 26 februari publiceerde de Tweede-Kamerfractie in de serie ‘Plan van aanpak’ de nota *Verandering werkwijze Tweede Kamer*. In dit rap-

port, dat door de kamerleden Eerdmans en Nawijn werd overhandigd aan Tweede-Kamervoorzitter Weisglas, deed de fractie suggesties om de Kamer 'efficiënter en effectiever' te laten werken. Zo werd onder andere voorgesteld dat elke fractie jaarlijks maximaal 75 schriftelijke vragen aan de regering mag stellen. Op 23 juli verscheen in dezelfde serie *TBS op de schop*. In dit rapport stelde de Tweede-Kamerfractie onder meer voor om het ongebeleid verlot van TBS-ers af te schaffen. Verder wenste de fractie de invoering van 'gedwongen chemische castratie van seksueel psychopate TBS-ers'.

Partij van de Arbeid (PvdA)

Voor de sociaal-democraten bracht het jaar 2003 wel electoraal herstel, maar niet de terugkeer naar de regeringsbanken. In sommige opiniepeilingen groeide de PvdA al in januari tot de grootste partij, maar bij de Tweede-Kamerverkiezingen moest zij het CDA voor laten gaan.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen

In november 2002 had het PvdA-congres de kandidatenlijst en het programma voor de Tweede-Kamerverkiezingen van januari 2003 vastgesteld (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 144-145). In december was de verkiezingscampagne op gang gekomen (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 145). De nieuwe partijleider, W. Bos, opende op 4 januari de campagne 'formeel' op een zeepkist in Rotterdam. Hij distantieerde zich enigszins van de 'derde weg' die zijn voorgangers hadden ingeslagen en van de daarbijbehorende privatisering en liberalisering. De PvdA had naar zijn mening een te liberale koers gevaren in de paarse coalitieperiode. Bos gaf toe zelf in die periode ook 'erg markt-*angehaucht*' te zijn geweest (*NRC Handelsblad*, 7 januari 2003). Hij daagde CDA-leider Balkenende uit het sociale gezicht van zijn partij te redden door niet met de VVD maar met de PvdA een coalitie te vormen. Tussen het christen-democratische en sociaal-democratische programma bleken echter moeilijk overbrugbare verschillen van opvattingen te bestaan, vooral over het financieel beleid en de zorg, maar ook over bijzonder onderwijs en hypotheekrenteaftrek. Coalitievorming met de VVD of andere partijen sloot Bos echter bij voorbaat uit, alleen het CDA kwam dus in aanmerking.

VVD-leider Zalm viel Bos hard aan. In een vraaggesprek noemde hij de sociaal-democraat 'een bedrieger' die 'loze praatjes' zou verkopen, met name over de financiering van zijn beleid (*NRC Handelsblad*, 17 januari 2003). Bos verklaarde geschrokken te zijn van dit forse taalgebruik.

Hoewel de persoon van Bos een grote rol speelde in de campagne, liet hij zich bij voorkeur omringen door een team. Via mobiele telefoon en SMS kreeg de lijsttrekker veel informatie en steun van vrienden, medewerkers en lokale bestuurders – met name het zogenoemde Sambal-netwerk (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 137). Deze campagne werd minder beheerst door marktonderzoekers en andere ‘professionals’ dan de vorige, ook al bleef politicoloog en strateeg H. Anker een belangrijke bijdrage leveren en werd ook gebruik gemaakt van de diensten van de communicatiedeskundige T. Pauka. Partijvoorzitter R.A. Koole gaf samen met Bos leiding aan de campagne, die gericht was op herstel van vertrouwen in de partij, een linkse stellingname en de nodige zelfkritiek.

kandidaat-premier

In de opiniepeilingen steeg de PvdA snel: van 27 zetels eind december via 29 zetels in de eerste week van januari naar 35 zetels in de tweede week (volgens het bureau Interview/NSS). Als die trend doorzette, zou zij opnieuw de grootste partij worden – en dus de minister-president mogen leveren. Bos ambieerde die functie echter niet, liet hij weten. Liever zou hij een ander voordragen – bij voorkeur een nieuw gezicht – en zelf voorzitter van de Tweede-Kamerfractie en partijleider blijven. Hij wilde echter geen namen noemen, totdat alle peilingen de PvdA als grootste aanwezen. Op 13 januari voorspelde M. de Hond op het televisiekanaal SBS6 reeds 41 zetels voor de sociaal-democraten, maar NIPO en Interview/NSS kenden aan hen slechts 35 zetels toe – ruim tien minder dan het CDA volgens hen zou winnen. Een week later voorspelde het bureau Interview/NSS echter 42 zetels voor de PvdA en 40 voor het CDA.

Op 19 januari maakte Bos in Amsterdam dan ook de naam bekend van zijn kandidaat-premier: M.J. Cohen, de burgemeester van deze stad. De keuze voor deze pragmatische en populaire bestuurder wekte zowel waardering als afkeuring op. “Bos had niet Job Cohen naar voren moeten schuiven, maar zichzelf”, zo luidde het commentaar van *de Telegraaf* (20 januari 2003). Hoewel Cohen zich (met enige aarzeling) voor het minister-presidentschap beschikbaar stelde, weigerde hij aan de verkiezingscampagne en debatten deel te nemen. Dat stuitte op kritiek bij CDA en VVD, die elk hun partijleider kandidaat stelden voor deze functie.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen

Hoewel de PvdA de nek-aan-nek race met het CDA niet won, toonde het partijkader zich toch zeer ingenomen met de uitslag van de verkie-

zingen. Van de 22 zetels die in 2002 verloren gingen, won zij er nu negentien terug (zie tabel 1). De partij werd evenals in 2002 opnieuw de grootste in Amsterdam, Utrecht en Groningen, maar nu ook in Den Haag, Rotterdam, Maastricht, Eindhoven, Enschede en andere steden, en in minder stedelijke gemeenten in Drenthe, Zuidoost-Friesland en de provincie Groningen. Veel sociaal-democraten die in 2002 op een andere partij hadden gestemd of thuis waren gebleven, keerden terug in het rode nest. Uit onderzoek bleek dat de winst van de PvdA vooral ten koste was gegaan van GroenLinks en het CDA, in mindere mate ook van de LPF, SP, D66 en zelfs van de VVD.

kabinetsformatie

Het Politiek Forum van de PvdA, dat op 1 februari in Zwolle bijeenkwam om de verkiezingen te evalueren, gaf Bos praktisch de vrije hand in de langzaam op gang komende kabinetsformatie. Bescheidenheid en dankbaarheid leken te overheersen bij de deelnemers.

Korte tijd na het Forum kwamen de gesprekken tussen de PvdA en het CDA op gang. Twee maanden later, in april, liepen de onderhandelingen voorgoed vast (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Op twee openbare ledenbijeenkomsten (in Groningen en Tilburg) gaven fractieleden en partijbestuurders toelichting op de formatie. Bos legde ook verantwoording af op de markt in Rotterdam. Hij betreurde de breuk met het CDA en zocht een verklaring in strategische afwegingen en sentimenten bij de christen-democraten. Bos beloofde een harde maar zakelijke en geen 'goedkope' oppositie te zullen voeren (*Trouw*, 7 juni 2003). Een 'links front', zoals voorgesteld door GroenLinks, wees hij af (zie ook *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 147).

oorlog in Irak

De oorlog in Irak wierp al aan het begin van het jaar een schaduw vooruit en zou de PvdA het hele jaar bezig houden, onder meer op de Politieke Fora in februari en juni. Tijdens de kabinetsformatie zou het Amerikaanse ingrijpen de onderhandelingen met het CDA bemoeilijken. Op 15 februari vond in Amsterdam een demonstratie plaats tegen de dreigende oorlog. De PvdA steunde de actie niet, omdat zij militaire dreiging als drukmiddel tegen het Iraakse regime wél nodig vond, maar militaire interventie zonder mandaat van de Verenigde Naties (VN) afwees. Een viertal Tweede-Kamerleden nam individueel aan de betoging deel. Op 18 februari kregen partijleden in Amsterdam de gelegenheid met partijleider Bos over de kwestie in discussie te gaan. Bos relativeerde de verschillen tussen CDA en PvdA, maar sloot toch

niet helemaal uit dat die de formatie zouden kunnen dwarsbomen. Overigens vonden verschillende leden het partijstandpunt onduidelijk. Met name betreurden zij het feit dat de partij de zending van luchtafweerraketten (Patriots) naar Turkije en de toelating van Amerikaanse militaire transporten via Nederland in het kader van de oorlogsvoorbereiding aanvankelijk wel had afgewezen, maar uiteindelijk toch had goedgekeurd.

Het partijcongres sprak zich op 22 februari in Utrecht uit voor de motie van de afdeling Amsterdam Oud-Zuid, dat een oorlog alleen gelegitimeerd kon worden door de VN. De partijtop was het hiermee eens. Ook afgevaardigden die eigenlijk elke oorlog afwezen, gingen grotendeels akkoord met deze uitspraak. Toen de oorlog uitbrak zonder een expliciet mandaat van de VN, wees de PvdA dan ook elke betrokkenheid af en kwam daarmee tegenover het CDA te staan. Bos noemde de oorlog in het televisieprogramma 'Buitenhof' op 23 maart 'onrechtmatig' (*NRC Handelsblad*, 24 maart 2003). De coalitieonderhandelingen kwamen stil te liggen. De PvdA-leider zag echter af van zijn voornemen om mee te lopen in de demonstratie tegen de oorlog op 22 maart en streefde met succes naar verzoening met de christen-democraten. Alleen het Tweede-Kamerlid E.P. van Heemst stemde hier niet mee in en wees hervatting van de formatiebesprekingen af. Oud-minister M. van der Stoep, door de fractie om advies gevraagd, sprak zich uit vóór steun aan de oorlog. Op een bijeenkomst in Amsterdam op 26 maart verweerde Bos zich tegen de kritiek van partijgenoten dat hij teveel toegaf aan het CDA, maar ook dat hij de oorlog juist wel had moeten steunen. De partijleider hield vol dat de kritiek op de oorlog destijds juist was, maar na het uitbreken van de vijandelijkheden niet meer relevant.

In juni steunde de Tweede-Kamerfractie van de PvdA in meerderheid de zending van troepen naar Irak, waartoe het tweede kabinet-Balkenende had besloten. Slechts vier kamerleden stemden voor de motie die één van hen, A. T. Duivesteyn, samen met het GroenLinks-kamerlid Karimi had ingediend om de missie te veroordelen.

De meningsverschillen met het CDA over de kwestie-Irak verdwenen hiermee niet uit de wereld. In september werden ze nog eens aangescherpt door oud-premier W. Kok, die voor de radio de hoop uitsprak dat zijn christen-democratische opvolger zich bij zijn bezoek aan de Verenigde Staten niet als het 'schoothondje van president Bush' zou gedragen (*de Volkskrant*, 5 september 2003). Kok merkte daarbij op dat Nederland zich te kritiekloos aan de zijde van Amerika had geschaard. Balkenende reageerde gepikeerd op de uitlatingen van zijn voorganger, die hij ongepast en onverstandig vond. Kok bood vervolgens zijn excuses aan voor gebruik van het woord 'schoothondje'.

Provinciale Statenverkiezingen

Het partijcongres gaf op 22 februari het startsein voor de campagne voor de Provinciale Statenverkiezingen. Partijvoorzitter Koole benadrukte in zijn toespraak het belang van deze verkiezingen, niet alleen voor de provincie maar ook voor de Eerste Kamer en de formatieonderhandelingen tussen CDA en PvdA. Dat deed ook partijleider Bos, die het grootste deel van zijn rede wijdde aan de formatie, hoewel hij tevens de belangrijkste problemen in de verschillende provincies benoemde.

De PvdA moest bij deze verkiezingen een deel van de in januari behaalde winst afstaan aan GroenLinks en (in mindere mate) D66, maar deed het beduidend beter dan in 1999 (zie tabel 2). In vijf provincies werd zij opnieuw de grootste partij (Noord- en Zuid-Holland, Drenthe, Groningen en Flevoland).

In Noord-Holland bleef de PvdA buiten het college van Gedeputeerde Staten, omdat zij in de ogen van de andere partijen haar hand overspeelde bij de onderhandelingen. In alle andere provincies namen de sociaal-democraten wel deel aan het bestuur.

Eerste-Kamerverkiezingen

Op 24 januari had het partijbestuur de ontwerp-kandidatenlijst voor de Eerste Kamer goedgekeurd. Het partijcongres stelde op 22 februari de lijst zonder belangrijke wijzigingen vast. De leden hadden in november 2002 al de Tilburgse burgemeester J. Stekelenburg tot lijst-aanvoerder gekozen (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 146). Voor de tweede en derde plaats droeg het bestuur mevrouw I. Y. Tan respectievelijk E.C.M. Jurgens voor.

De PvdA won negentien zetels, vier meer dan in 1999 (zie tabel 3). De fractie koos Stekelenburg, die sinds 1999 senator was, tot voorzitter. Op 22 september overleed Stekelenburg. Hij werd opgevolgd door H.C.P. Noten, die op 11 november tot voorzitter werd verkozen. Noten, directeur personeelszaken bij de Nederlandse Spoorwegen, was in 2002 één van de kandidaten voor het lijsttrekkerschap.

partijvernieuwing

Na de dramatische verkiezingsnederlaag in mei 2002 was de PvdA begonnen met de vernieuwing van de partijorganisatie (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 138-139). Op het Politiek Forum van 1 februari 2003 verklaarde partijvoorzitter Koole dat de partij zich verder zou moeten vernieuwen – ook het Forum zelf, dat volgens hem nog te weinig jonge

leden telde. De PvdA moest volgens Bos “niet langer van de overheid, maar van de burger” zijn (*NRC Handelsblad*, 3 februari 2003).

Precies een jaar na de traumatische kamerverkiezingen, op 15 mei 2003, publiceerde het partijbestuur de notitie *Open, democratisch en midden in de samenleving*, die de partijvernieuwing en ‘onthaagsing’ zou moeten stimuleren. De PvdA zou vooral drie kenmerken moeten hebben: volkspartij, ideeënpartij en democratische ledenpartij. De notitie bevatte voorstellen voor een meer regionale oriëntatie van kamerleden en voor regionale steunpunten, ‘meer rood op straat’ ook buiten verkiezingscampagnes, registratie van sympathiserende niet-leden, een brede discussie over immigratie en integratie, modernisering en integratie van de kenniscentra, bevordering van ledenraadplegingen, en een persoonlijke benadering van alle leden. In het kader van de ‘onthaagsing’ stelde het bestuur tevens voor om een schaduwparlement of ‘coalitie met de samenleving’ in te stellen: burgers die de PvdA via internet van advies zouden gaan dienen over concrete problemen in de maatschappij.

De notitie werd in mei en juni op vier regionale bijeenkomsten besproken. Het Politiek Forum besprak het stuk op 14 juni in Arnhem. Bos pleitte in zijn toespraak ook voor ideologische vernieuwing. De PvdA zou het klassieke gelijkheidsideaal moeten inruilen voor participatie in de samenleving. Ze zou voorts afstand moeten nemen van het ‘consumentisme’, waarbij de overheid de burger als klant tevreden poogt te houden. Daarmee wees hij overigens marktwerking voor overheidsdiensten niet af. Het Forum toonde zich over het algemeen ingenomen met de notitie van het partijbestuur. Het uitte echter twijfels over het voorstel voor een schaduwparlement en vroeg om nader onderzoek naar vergroting van ledeninvloed op de kandidaatstelling voor de Tweede Kamer. Ondanks de twijfels van het Politiek Forum presenteerde het partijbestuur op 20 augustus in Utrecht de ‘coalitie met de samenleving’: 162 burgers, bedoeld als dwarsdoorsnede uit de samenleving.

In het kader van de partijvernieuwing werden voorts de in 1999 ingestelde kenniscentra geïntegreerd tot één kenniscentrum, dat nauw zou gaan samenwerken met de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de partij. In 2003 hield het kenniscentrum zich vooral bezig met onderwijs, de school en de kenniseconomie, maar ook met het project ‘De PvdA in de buurt’, waarbij volksvertegenwoordigers bezoeken brachten aan achterstandsbuurtten in grote steden.

In een interview met het weekblad *Nieuwe Revu* van 8 oktober noemde Bos voortgaande organisatorische en ideologische vernieuwing een voorwaarde voor hernieuwing van zijn lijsttrekkerschap bij de volgende Tweede-Kamerverkiezingen (verwacht in 2007). Ook de in 2002 opgerichte, hierboven reeds geïntroduceerde actiegroep Sambal, bestaande uit jongere bestuurders, drong aan op verdergaande vernieuwing. Met

name moest de invloed van gewone leden op de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer toenemen.

Het partijcongres dat op 12 en 13 december in Groningen gehouden werd, stelde een aantal wijzigingen in de statuten en reglementen vast. Zo besloot het dat het Politiek Forum – dat na twee jaar opnieuw gekozen moest worden – voortaan 93 leden zou tellen, geselecteerd door de gewesten, de grote afdelingen, categorale groepen en via het PvdA-intranet. Verder maakte het congres het dubbellidmaatschap mogelijk, mits passief: een (al dan niet actief) PvdA-lid zou lid mogen zijn van een andere partij maar daar geen bestuurlijke of politieke functies mogen vervullen. Voorts werd besloten de kandidaatstellingsprocedure voor de Tweede Kamer op korte termijn te herzien, na advies van een nog in te stellen commissie.

beginselprogramma

Bij de vernieuwing hoorde ook een nieuw beginselprogram. Een nieuw ontwerp zou medio 2004 verschijnen, kondigde partijvoorzitter Koole in november aan. In 2001 was een ontwerpprogram door het congres feitelijk afgewezen (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 63-64). Koole zou nu samen met Bos leiding geven aan een commissie die een nieuw ontwerp zou schrijven. In de commissie namen voorts zitting de Utrechtse hoogleraar bestuurskunde M. Bovens, WBS-medewerker R. Cuperus, de Nijmeegse burgemeester mevr. G. ter Horst, de Friese gedeputeerde en socioloog B. Mulder, de politicologe mevr. M. Sie en de Amsterdamse hoogleraar economie C. Teulings. Op het kennisfestival van 22 november in Leiden nam een panel een voorschot op de discussie. Ook op het partijcongres van 12 en 13 december kwamen in het kader van het ‘wandelingenprogramma’ de beginselen ter sprake. De afgevaardigden wijzigden verder de doelstelling van de partij licht: van “verwezenlijking van een democratisch-socialistische maatschappij” tot “verwezenlijking van sociaal-democratische idealen”.

kritiek op partijleider Bos

Bos kreeg in de loop van 2003 toenemende kritiek op zijn vernieuwende koers. Vooraanstaande partijleden zoals de oud-ministers A. Peper, M.P.A. van Dam en mevr. T. Netelenbos, evenals oud-kamerleden als F. Leijnse en R. van Gijzel, verweten hem vaagheid en gebrek aan ideologisch profiel. De partijleider ging niet direct met hen in debat, maar riep zijn achterban op enig geduld te betrachten.

kandidatenlijst Europese verkiezingen 2004

In augustus stelde Netelenbos, minister van Verkeer en Waterstaat in het tweede kabinet-Kok (1998-2002), zich kandidaat voor het lijsttrekkerschap van de PvdA bij de verkiezingen voor het Europees Parlement van 2004. Ze nam het daarbij op tegen de zittende delegatieleider, M.J. van den Berg, en tegen oud-europarlementariër mevr. M. van Putten. Op 20 september presenteerden de kandidaten zich op het Politiek Forum in Amsterdam. Tussen 10 en 17 oktober konden alle partijleden schriftelijk of telefonisch hun stem uitbrengen. Bijna eenderde (18.000) maakte hiervan gebruik. Ruim 70% gaf de voorkeur aan Van den Berg, 15% stemde op Van Putten en zo'n 13% op Netelenbos.

Van Putten en Netelenbos zagen af van een lagere plaats op de kandidatenlijst. Netelenbos had nog wel een 'beeldbepalende plaats' willen accepteren, maar trok zich terug toen de kandidatencommissie haar die niet bleek te willen geven (*de Volkskrant*, 12 november 2003). Europarlementslid M. van Hulten stelde zich evenmin herkiesbaar, om persoonlijke redenen maar ook uit teleurstelling over de behoudzucht van het Europees Parlement. Zijn collega mevr. D.J.M. Corbey was wel beschikbaar, maar kreeg van de kandidatencommissie een onverkiesbaar geachte achtste plaats toebedeeld. Hun fractiegenoot J.M. Wiersma zou met zijn tweede plaats wel zeker kunnen zijn van herverkiezing. Op de derde plaats kwam een nieuweling, mevr. E. Mastenbroek, (in de jaren negentig actief in de jongerenbeweging Niet Nix) evenals op de vierde plaats, radio-journalist M. Berman.

Het partijcongres stelde op 12 en 13 december de kandidatenlijst vast. De afgevaardigden gingen niet helemaal akkoord met de voorgestelde lijst en kenden Corbey alsnog een verkiesbare vierde plaats toe, waardoor Berman op de vijfde plaats terecht kwam.

Het congres stemde verder in met een lijstverbinding met GroenLinks, zoals voorgesteld door het partijbestuur.

programma Europese verkiezingen 2004

Het partijcongres stelde ook het verkiezingsmanifest vast, dat was opgesteld door een commissie onder leiding van partijvoorzitter Koole. Daarbij werden voor het eerst vanuit de afdelingen amendementen niet meer schriftelijk ingediend maar elektronisch, via PvdAnet, het intranet van de partij. Het manifest, dat als aanvulling op het program van de Partij van Europese Sociaal-democraten (PES) diende, plaatste kanttekeningen bij het streven naar liberalisering en privatisering in Europa, zonder dit geheel af te wijzen. De Europese Unie zou haar economisch beleid niet alleen op prijsstabiliteit moeten richten maar ook op werkge-

legenheid en economische groei. Nederland zou minder geld aan de Unie moeten afdragen. De voorzitter van de Europese Commissie zou nu door het Europees Parlement, maar uiteindelijk door de burgers gekozen moeten worden.

gekozen burgemeester

Evenals bij andere partijen vond binnen de PvdA discussie plaats over de vraag of de burgemeester door de gemeenteraad of de bevolking gekozen dan wel door de Kroon benoemd zou moeten worden (zie ook in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Bos pleitte op het festival van het binnenlands bestuur op 4 oktober in Tilburg voor een door de bevolking gekozen burgemeester – daarmee afwijkend van het verkiezingsprogramma van zijn partij. Wel zou de burgemeester dan meer eigen bevoegdheden moeten krijgen en niet langer de gemeenteraad kunnen voorzitten. De raad zou hem desnoods ook tussentijds weg kunnen sturen. Op het festival verdedigde F. de Vries, voorzitter van de gemeenteraadsfractie in Groningen en docent staatsrecht aan de Groninger universiteit, de door de raad gekozen burgemeester. Bos herhaalde zijn pleidooi op de jaarlijkse burgemeestersdag van de PvdA op 14 november in Leiden, waar hij minister De Graaf voorwaardelijke steun beloofde voor zijn wetsvoorstel. Een meerderheid van de aanwezige burgemeesters bleek het niet met hem eens. De burgemeesters van Amsterdam en Groningen, Cohen en J. Wallage, vielen hun partijleider via een ingezonden artikel in *de Volkskrant* (5 november 2003) bij. Een groot deel van de partij bleef echter een andere mening toegedaan, zo bleek althans op het partijcongres van 12 en 13 december, waar werd besloten over de kwestie in 2004 de leden te raadplegen.

integratiebeleid

Ook de integratie van immigranten bleef een onderwerp van debat in de partij. Het ging daarbij over spreiding van immigranten over verschillende wijken en steden, over asielzoekers en criteria voor immigratie. Het Politiek Forum op 20 september was hier voor een deel aan gewijd. In november sprak de fractie in de Rotterdamse gemeenteraad zich uit tegen huisvesting van uitgeprocedeerde asielzoekers in deze gemeente. Nadat Bos zich in het openbaar van de uitspraak gedistantieerd had, bood fractievoorzitter B. Cremers zijn excuses aan.

De discussie was hiermee echter nog lang niet afgesloten. Een projectgroep onder leiding van S. Patijn, oud-burgemeester van Amsterdam, zou het immigratie- en integratiebeleid verder onderzoeken. Op het kennisfestival op 22 november in Leiden trad Bos in discussie over het

thema met S. Harchaoui, directeur van Forum, het Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling. In december bepleitte Bos een ander immigratiebeleid, dat arbeidsmigranten zou toelaten zonder hen onmiddellijk alle rechten en plichten van de verzorgingsstaat toe te kennen (*de Volkskrant*, 6 december 2003). Op het partijcongres op 12 en 13 december vond eveneens discussie plaats over integratie, waaraan Patijn deelnam.

partijbestuur

Het partijcongres in Groningen koos ook een nieuw partijbestuur. Als internationaal secretaris werd onverwacht mevr. M. Laffeber gekozen in plaats van de zittende functionaris A. Pinto Scholtbach, die door de kandidatencommissie onder voorzitterschap van de Enschedese burgemeester J. Mans was aanbevolen. Koole werd bij gebrek aan tegenkandidaten bij acclamatie herkozen als voorzitter. Reeds in augustus had hij verklaard zich herkiesbaar te stellen.

partijbijeenkomsten

De Dag van de Arbeid, 1 mei, vierde de PvdA landelijk in Leiden, waar Bos op straat rode rozen uitdeelde. De politiek leider sprak ook een bijeenkomst in het Leidse Volkshuis toe, die verder voor een groot deel gevuld werd met zang, muziek en video.

Op 20 november werd de jaarlijkse Willem Drees-lezing in Den Haag gehouden door de Belgische socioloog M. Elchardus, naar aanleiding van zijn in 2002 verschenen boek *De dramademocratie*.

verwante instellingen en publicaties

In 2003 publiceerden verscheidene sociaal-democraten autobiografisch getinte werken.

L.P. Middel, van 1989 tot 2002 lid van de Tweede Kamer, presenteerde op 2 april zijn boek *Politiek handwerk*, kritische bespiegelingen over zijn ervaringen als politicus.

Op 4 juni verscheen *Hoezo burgemeester. Ervaringen van de burgemeester van Leeuwarden 1999-2001* van de hand van mevr. L. van Maaren-van Balen, in 2001 als burgemeester van Leeuwarden tot aftreden gedwongen. In het boek gaf ze haar visie op de gebeurtenissen, die nogal kritisch was voor de gemeente. Burgemeester Wallage van Groningen nam het eerste exemplaar in ontvangst en riep daarbij het partijbestuur op om een onderzoek in te stellen naar beschuldigingen dat Van Maaren als burgemeester niet integer zou hebben gehandeld. Het

partijbestuur achtte zich daartoe echter niet bevoegd. E. van Thijn beschreef zijn ervaringen als burgemeester van Amsterdam in de periode 1983-1994 op een luchtiger toon in een boek met de korte titel *BM*. Op 16 oktober overhandigde oud-minister van Onderwijs J.A.A. van Kemenade het eerste exemplaar van zijn memoires, *Wakken in het kroos. Opmerkelijke ervaringen uit dertig jaar publieke dienst*, aan zijn vroegere collega Van Thijn. Beiden werden aan het begin van de jaren tachtig genoemd als opvolger van de toenmalige partijleider J.M. den Uyl. Van Kemenade schreef dat Den Uyl hem inderdaad zelf als opvolger zag, maar dat partijvoorzitter Van den Berg (momenteel delegatieleider van de PvdA in het Europees Parlement) de voorkeur gaf aan Kok, terwijl de PvdA-bewindslieden in het kabinet Van-Agt A. van der Louw prefereerden. Uiteindelijk hield Van Kemenade de eer aan zichzelf en verliet de Tweede Kamer in 1984.

In november publiceerde mevr. H. d'Ancona, onder meer oud-minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, *Het persoonlijke is politiek*. Hierin beschreef en analyseerde ze haar eigen leven, maar ook dat van haar ouders.

W. Gortzak, van 1998 tot 2002 lid van de Tweede Kamer, beschreef zijn ervaringen als woordvoerder Suriname en zijn visie op dat land in *Nederland-Suriname: de herkansing*, dat in juli werd gepubliceerd door de Wiardi Beckman Stichting (WBS), zoals al vermeld het wetenschappelijk bureau van de PvdA.

De WBS publiceerde voorts *The challenge of diversity. European Social Democracy facing migration, integration and multiculturalism*, in samenwerking met de wetenschappelijke bureaus van de Duitse en Oostenrijkse sociaal-democratische zusterpartijen. De bundel bevatte onder meer bijdragen van de socioloog R. Koopmans en de publicist/hoogleraar P. Scheffer. Op 10 april presenteerde de WBS *De uitdaging van het populisme* van de hand van A. van der Zwan, een bundel essays waarin de oud-hoogleraar economie de opkomst van Fortuyn en soortgelijke bewegingen verklaarde aan de hand van maatschappelijke veranderingen. Als antwoord daarop poogde hij het socialisme ideologisch te vernieuwen in de richting van een 'verlicht nationalisme'.

De Jonge Socialisten (JS) hielden op 26 en 27 april hun voorjaarscongres in Elst, waarbij vooral gesproken werd over huisvesting, milieu, zorg en Irak na de oorlog. Nadat het bestuur tijdens het congres vanwege onderlinge verdeeldheid onverwacht was afgetreden, vond op 28 juni in Elst een buitengewoon congres plaats. Mevr. L. Ypma werd tot waarnemend voorzitter gekozen. Op 11 oktober organiseerde de jongerenorganisatie van de PvdA een festival in Utrecht, waar onder meer oud-minister J.P. Pronk met het Tweede-Kamerlid D.M. Samsom in

discussie trad. Op 29 en 30 november vond het najaarscongres in Den Haag plaats. Naast de verkiezing van een nieuw bestuur stonden jongerenhuisvesting en werkgelegenheid op de agenda. Ypma werd nu ook formeel voorzitter.

De Evert Vermeer Stichting (EVS), de nevenorganisatie van de PvdA die zich bezig houdt met ontwikkelingssamenwerking, hield op 12 april haar jaarlijkse Afrikadag in Utrecht met als thema: de invloed van globalisering op dit continent. De belangrijkste spreker was T. Horneku, medewerker van het Third World Network in Ghana. De EVS organiseerde voorts discussies over globalisering in samenwerking met het internationaal secretariaat van de partij.

De Alfred Mozer Stichting, die de contacten met politieke geestverwanten van de PvdA in Midden- en Oost-Europa onderhoudt, organiseerde samen met het onafhankelijke Instituut voor Publiek en Politiek op 10 december in Amsterdam een bijeenkomst over de Russische parlementsverkiezingen.

Het Centrum voor Lokaal Bestuur hield op 4 oktober het tiende 'festival van het binnenlands bestuur', met als thema 'de toekomst van de lokale sociaal-democratie'. Mevr. M. de Boer, sinds 2001 burgemeester van Leeuwarden, gaf de achtste Wibaut-lezing over 'de kwaliteit van het bestaan anno 2003'. Verder werd een netwerk van jonge PvdA-politici officieel in het leven geroepen. Op 14 november organiseerde het Centrum in Leiden de jaarlijkse burgemeestersdag. Het hoofdthema was de positie van de burgemeester.

De Nederlandse delegatie van de Sociaal-democratische fractie in het Europees Parlement organiseerde op 25 april in Amsterdam een bijeenkomst over 'Europees radicaal rechts en de sociaal-democratie', waar onder meer Koole een bijdrage leverde over de PvdA en de opkomst van het populisme in Nederland. De verschillende bijdragen werden in augustus gepubliceerd in een bundel met dezelfde titel als de bijeenkomst.

personalia

Oud-premier W. Kok werd op 15 april benoemd tot commissaris van het bank- en verzekeringsconcern ING. Hij zou eveneens commissariaten bij TPG Post, KLM en Shell aanvaarden. Voorts werd hij in maart voorzitter van een internationale werkgroep die advies zou uitbrengen over de hervorming van de arbeidsmarkt in de Europese Unie. In april werd hij benoemd tot minister van staat.

Op 15 mei werd H. Lenferink benoemd tot burgemeester van Leiden, nadat hij in een referendum meer stemmen had verworven dan de VVD-kandidaat H. Groen.

Op 21 juni overleed P. Dankert, internationaal secretaris van de PvdA (1965-1971), lid van de Tweede Kamer (1968-1981), staatssecretaris voor Europese samenwerking (1989-1994) en lid van het Europees Parlement (1979-1989 en 1994-1999). Van 1982 tot 1984 was hij voorzitter van het Europees Parlement.

De Gelderse oud-gedeputeerde W. Scheerder stond in oktober terecht voor fraude met gelden voor grootschalige evenementen in de provincie (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 149). Op 12 december werd hij veroordeeld tot een taakstraf wegens valsheid in geschrifte, maar vrijgesproken van corruptie. Twee weken later ging hij in hoger beroep tegen dit vonnis.

Op 1 november nam W.F. Duisenberg afscheid als president van de Europese Centrale Bank. Duisenberg was minister van Financiën geweest in het kabinet-Den Uyl (1973-1977) en vervolgens een jaar lang Tweede-Kamerlid voor de PvdA. Ook was hij jarenlang president van De Nederlandsche Bank.

Socialistische Partij (SP)

Evenals in 2002 boekte de SP in het jaar 2003 vooruitgang. Het ledental steeg van 36.406 naar 43.245. De SP was hiermee nog maar iets kleiner dan de VVD, in ledental de derde partij van Nederland. De uitslag bij de Tweede-Kamerverkiezingen viel voor de SP tegen, gezien de vooruitzichten op basis van de opiniepeilingen. De partij behield haar negen zetels, maar groeide procentueel wel licht (0,4%).

campagne Tweede-Kamerverkiezingen

In november 2002 had het congres van de SP de vergeleken bij de Tweede-Kamerverkiezingen van mei nauwelijks gewijzigde kandidatenlijst en het licht aangepaste programma voor de verkiezingen van januari 2003 vastgesteld (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 153). De SP startte op 5 januari in Tilburg haar verkiezingscampagne. Een paar dagen later presenteerde partijleider en lijsttrekker J.G.C.A. Marijnissen zijn boek *Nieuw optimisme*, waarin hij zijn kritiek op het ‘neoliberalisme’ van paars en Fortuyn nog eens uit de doeken deed.

In de opiniepeilingen verloor de SP de laatste weken voor de verkiezingen flink terrein. Van de twintig zetels die midden december nog door het Nipo werden voorzien, waren er een week voor de verkiezingen nog zestien over. Marijnissen benadrukte dat de SP nog steeds op winst stond – en dat zij voor de vierde keer op rij bij de landelijke verkiezingen vooruit zou gaan. “En dat is naar mijn weten nog nooit eerder vertoond in de geschiedenis” (*Trouw*, 17 januari 2003). Tegelijk waar-

schuwde hij ervoor dat de PvdA – waaraan de SP terrein verloor – na de verkiezingen met het CDA een kabinet zou vormen.

regeringsdeelname

Als gevolg van de enorme groei van de SP aan het einde van 2002 begon de partij zich voor te bereiden op een mogelijke regeringsdeelname. Partijleider Marijnissen verklaarde op 7 januari dat hij een lijstje had gemaakt van mogelijke bewindslieden en dat hij verkennende gesprekken voerde. Als coalitiepartners kwamen voor hem de PvdA, GroenLinks, D66 en de ChristenUnie in aanmerking.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen

De uitslag was voor de SP een teleurstelling: negen zetels, net zoveel als in mei 2002, maar procentueel gezien was er een lichte vooruitgang geboekt. Het Tweede-Kamerlid mevr. A.C. Kant weet de neergang in de peilingen aan de ‘machtsvraag’: dat wil zeggen de kwestie of het CDA of de PvdA de grootste partij zou worden en daarmee het initiatief kreeg bij de kabinetsformatie. Marijnissen meende dat de terugval ook te wijten was aan het overnemen van standpunten van de SP door PvdA en GroenLinks. Campagneleider en partijsecretaris M.J.M. Kox waarschuwde PvdA-leider Bos zich niet rijk te rekenen met de winst van zijn partij. “Bos moet zich realiseren dat een groot deel van zijn kiezers liever op de SP had gestemd” (*de Volkskrant*, 23 januari 2002).

Provinciale Statenverkiezingen

De Provinciale Statenverkiezingen verliepen voor de SP zeer succesvol, alhoewel de partij vergeleken met de kamerverkiezingen procentueel iets achteruitging. Het aantal zetels verdubbelde van negentien naar 38. In de drie provincies waar de SP in 1999 niet met een lijst was uitgekomen – Flevoland, Friesland en Zeeland – werden nu twee zetels behaald.

Eerste-Kamerverkiezingen

Op de partijraad van 15 maart werd de kandidatenlijst voor de Eerste-Kamerverkiezingen vastgesteld. Op de eerste plaats stond partijsecretaris Kox. Hij werd gevolgd door de schrijfster mevr. A.H. Meulenbelt, de filosoof en historicus R.A.A.G.M. van Raak, en de oud-voorzitter van de Landelijke Huisartsenvereniging mevr. T.M. Slagter. De zittende senator R.F. Ruers nam de zevende positie in; zijn collega D.

van Vugt was niet gekandideerd. Op 15 maart stelde de partijraad de kandidatenlijst definitief vast. De vier eerstgenoemde kandidaten werden op 26 mei tot senator verkozen.

tweede kabinet-Balkenende

Na de totstandkoming van het tweede kabinet-Balkenende spuwde de SP vuur over de 'draconische bezuinigingen' die in het nieuwe regeerakkoord werden aangekondigd. Partijleider Marijnissen vond het 'een recept voor een sociale ramp' (*de Tribune*, 6 juni 2003). Op het partijcongres op 24 mei kondigde hij een 'keiharde oppositie' aan. De SP startte in juni de zogeheten 'Oppositie B II Tour'. Op tientallen bijeenkomsten zetten SP-kamerleden de voornemens van het tweede kabinet-Balkenende uiteen, waarbij zij onder de leus 'Red de solidariteit' opriepen tot verzet tegen de regeringsplannen. Zo voerde de partij actie tegen de 'uitkleding' van het ziekenfondspakket en de invoering van eigen bijdragen.

Op 20 september organiseerde 'Keer het tij' – een samenwerkingsverband van een aantal organisaties inclusief de SP, GroenLinks en de PvdA (zie ook in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten') – een demonstratie tegen het tweede kabinet-Balkenende. Aan deze manifestatie deden zo'n 25.000 mensen mee. Op 18 december organiseerde het samenwerkingsverband een landelijke campagnedag.

Op 14 oktober sloten de vakbonden, de werkgevers en het kabinet-Balkenende het zogeheten 'Najaarsakkoord'. Hierin zagen FNV en CNV af van loonsverhogingen in ruil voor een 'beperking van de verslechtingen in de sociale zekerheid'. Het FNV legde de resultaten in een referendum aan haar achterban voor. De SP was van mening dat het akkoord 'historisch slecht' was en zij riep de FNV-leden tevergeefs op om het af te wijzen (*de Tribune*, 14 november 2003).

oorlog in Irak

De SP was als lid van het 'Platform tegen de nieuwe oorlog' actief betrokken bij de voorbereiding van de demonstratie in Amsterdam op 15 februari tegen een mogelijk gewapend optreden van de Verenigde Staten en Groot-Brittannië tegen Irak. Marijnissen riep niet alleen zijn eigen achterban maar ook die van de (zich afzijdig houdende) PvdA op om aan het protest deel te nemen. Zo'n 70.000 mensen liepen mee in de betoging. De demonstratie van 22 maart, enkele dagen na de inval van de Verenigde Staten en Groot-Brittannië in Irak, trok volgens schattingen van de politie zo'n 25.000 betogers.

Op 30 november organiseerde de Tweede-Kamerfractie van de SP een conferentie in Amsterdam over de gevolgen van “de permanente oorlog die sinds 11 september 2001 woedt” (*Spanning*, 23 oktober 2003).

partijcongres

Het elfde partijcongres dat de SP had gepland voor 25 januari 2003 over de toekomst van de partij, werd vanwege de val van het eerste kabinet-Balkenende in de herfst van 2002 en het uitschrijven van vervroegde Tweede-Kamerverkiezingen vervroegd naar 23 november (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 153). Het oorspronkelijke thema werd doorgeschoven naar het twaalfde partijcongres, dat op 24 mei 2003 werd gehouden. Een voorbereidingscommissie had een congresstuk opgesteld, *Nieuwe kansen grijpen* geheten, waarin de vraag aan de orde kwam op welke wijze de groei van de SP op lokaal niveau kon worden bevorderd en hoe de in groten getale toegestroomde nieuwe leden het beste in de partijorganisatie konden worden opgenomen. Het document was in september 2002 door het partijbestuur en de partijraad vastgesteld en vervolgens in de afdelingen besproken. Vanwege de politieke gebeurtenissen werd de discussie op de regioconferenties uitgesteld. In het voorjaar bespraken de afdelingen en de regioconferenties een geactualiseerde versie van de nota, waarna het congres zich erover boog. De afgevaardigden spraken onder meer uit dat in het kaderblad voortaan verslag moest worden gedaan van de besluiten van het partijbestuur en de partijraad. Ook besloot het congres dat de SP ernaar diende te streven in 2003 150 afdelingen te hebben en in 2006 40.000 leden.

De partijraad van 6 september stelde overeenkomstig de wens van het partijcongres een drietal landelijke themagroepen in, met als onderwerpen internationale solidariteit, ruimtelijke ordening en natuur, en economie en werkgelegenheid.

verkiezing partijbestuur

Het partijcongres koos ook vijftien leden van het partijbestuur. Daarbij werd de zittende voorzitter Marijnissen met grote meerderheid van stemmen herkozen. Partijsecretaris Kox, die op 10 juni als Eerste-Kamerlid zou worden geïnstalleerd, trad terug. Hij werd opgevolgd door P. Jansen. De overige 21 leden van het partijbestuur waren in april op de zes regioconferenties gekozen. Als regiobestuurders maakten zij automatisch deel uit van het partijbestuur.

Europese verkiezingen 2004

Op 6 september stelde de partijraad een commissie in die in verband met de Europese verkiezingen van 10 juni 2004 het ontwerpprogramma moest opstellen. Het concept diende in januari 2004 in de afdelingen te worden besproken, waarna de partijraad van 28 februari 2004 de definitieve versie zou vaststellen.

De partijraad van september 2003 riep ook een kandidatencommissie in het leven. Van 4 oktober 2003 tot 13 januari 2004 konden partijleden zich aanmelden als kandidaat voor de Europese verkiezingen. Aspirantkandidaten dienden onder meer een ‘strijdbaar socialist’ te zijn, en bereid te zijn zich “te conformeren aan de afdrachtregeling van de SP” (*de Tribune*, 17 oktober 2003). De kandidatencommissie zou uiterlijk op 14 februari 2004 een voorstel doen, waarna de definitieve kandidatenlijst door de partijraad op 28 februari 2004 zou worden vastgesteld.

Op de partijraad van 14 juni 2003 werd over de Europese Unie en de Europese grondwet gediscussieerd. Onder andere werd de suggestie gedaan om binnen de SP een ‘Europa-denktank’ te vormen. De partijraad van 13 december werd bijgewoond door een aantal vertegenwoordigers van linkse partijen in Europa (waaronder de *Parti Communiste Français* en de *Partei des Demokratischen Sozialismus*).

Lazrak

Op voorstel van de SP had de Tweede Kamer in september 2002 ingestemd met de instelling van een parlementair onderzoek naar het integratiebeleid van de afgelopen decennia (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 151-152), de Parlementaire commissie integratiebeleid geheten. In september 2003 stapte het SP-Tweede-Kamerlid A. Lazrak uit de commissie. Volgens hem werd uitsluitend de ‘papieren werkelijkheid’ onderzocht, doordat de commissie alleen met ambtenaren en beleidsadviseurs zou spreken. “We vragen niet aan de allochtonen en autochtonen hoe dat beleid voor hen heeft uitgepakt” (*NRC Handelsblad*, 18 september 2003). Ook ergerde Lazrak zich aan het feit dat de commissie bij de voorbereidingen het Hilda Verweij-Jonker Instituut had ingeschakeld. Deze onderzoeksinstelling, die werd geleid door de GroenLinkser J.W. Duyvendak, had in het verleden regelmatig diverse kabinetten geadviseerd over het integratiebeleid en zou daardoor niet objectief zijn. De SP-top was niet gelukkig met het besluit van Lazrak. Volgens Kant was het een persoonlijke beslissing. Lazrak werd opgevolgd door mevr. F. Vergeer.

Begin december werd bekend dat Lazrak in aanvaring was gekomen met de SP over de afdracht van een deel van zijn salaris als kamerlid

aan de partij. De volksvertegenwoordigers van de SP dienen bij hun aantreden een contract te ondertekenen waarin zij toezeggen hun inkomsten uit deze functie aan de partij af te dragen, waarna die hun weer een deel van het bedrag uitkeert. In een gesprek met partijvoorzitter Marijnissen en de gewezen partijsecretaris Kox gaf Lazrak te kennen niet bereid te zijn hieraan langer mee te werken.

www.spnet.nl

Op 6 september startte de SP een aparte site voor haar leden. Op deze met een wachtwoord afgeschermd site konden leden informatie vinden over het scholingsprogramma, de verslagen van het partijbestuur en de partijraad en dergelijke.

omroep Nútopia

Aan het einde van 2003 was de SP betrokken bij de oprichting van een nieuwe publieke omroep, 'Nútopia' geheten. De omroep wilde programma's gaan uitzenden die vooral over natuur en milieu zouden gaan. Tot de initiatiefnemers behoorden verder onder meer de Dierenbescherming, de Faunabescherming, Stichting Wakker Dier en de Partij voor de Dieren. Nútopia streefde ernaar om op 1 maart 2004 minstens 50.000 leden te tellen, waarna de vereniging de status van aspirant-omroep zou kunnen aanvragen. De SP fourneerde 5.000 euro en hielp Nútopia verder met drukwerk.

partijbijeenkomsten

Op 16 mei organiseerde de SP het symposium 'Politics are dancing'. De bedoeling was politiek en popmuziek met elkaar in contact te brengen met betrekking tot thema's als radio (meer aandacht voor Nederlandse producties) en poppodia (arbowetgeving en subsidiëring). Het Tweede-Kamerlid mevr. A.M.V. Gerkens van de SP, die het initiatief voor de bijeenkomst had genomen, bepleitte een volwaardige plaats voor popmuziek in de Culturnota.

Op 21 juni belegde de SP een zogeheten 'Solidair'-bijeenkomst met als thema: 'een progressieve agenda voor werkend Nederland'. Er werd onder meer gediscussieerd over de vraag hoe de partij zich tegen het tweede kabinet-Balkenende moest opstellen, en wat de partij kon betekenen voor de vakbeweging.

Het jaarlijkse 'Festival Tomaat' van de SP werd op 14 september gehouden. Deze bijeenkomst met veel cultuur en politiek trok zo'n 2.000 bezoekers.

Op 11 november debatteerden CNV-voorzitter D. Terpstra, de bestuurder van FNV-Bondgenoten H. van der Kolk en SP-Tweede-Kamerlid De Wit onder leiding van Marijnissen over de toekomstige rol van de vakbonden.

acties

In de week van 6 tot en met 10 januari riep de SP treinreizigers op om via e-mail of telefoon hun klachten over de NS (vertraging van treinen, gebrek aan informatie en dergelijke) aan de partij door te geven. Het initiatief was een onderdeel van de actie 'Pak de trein terug' die de NS sinds augustus 2002 voerde. Na afloop van de meldweek bundelde de SP de (vaak negatieve) ervaringen van de reizigers in het *Logboek prestaties NS*, dat op 16 januari werd aangeboden aan demissionair minister De Boer van Verkeer en Waterstaat.

Vanwege de bezuinigingen die het eerste kabinet-Balkenende wilde doorvoeren op de aankoop van natuurterreinen, plaatste de SP op 12 januari in bijna alle provincies protestborden bij gebieden waarvan de aankoop onzeker was geworden.

Eveneens in januari begon de SP een campagne tegen de verhoging van de nominale (dat wil zeggen het vaste deel van de) ziektekostenpremie door het eerste kabinet-Balkenende. Onder het motto 'Tweemaal nominaal is één schandaal' riep de SP in radiospots en folders het publiek op om hiertegen in verzet te komen. Op 7 maart overhandigde Kant 35.000 protestkaarten aan PvdA-leider Bos, die op dat moment met het CDA over de vorming van een nieuwe regering onderhandelde.

Tegen de plannen van minister Donner van Justitie om de dienstverlening van de Bureaus Rechtshulp te beperken kwam verzet van het 'Actiecomité Recht voor Iedereen' – een samenwerkingsverband van de SP en de Bureaus Rechtshulp. Met als leus 'Stop de afbraak van de sociale rechtshulp' organiseerde het comité op 13 februari een landelijke actiedag.

In het voorjaar zette de SP een 'Bureaucratie Brigade Zorg' op, een meldpunt voor concrete gevallen van doorgeschoten bureaucratische regelingen in de gezondheidszorg. Deze klachten leidden vervolgens tot praktische verbeteringsvoorstellen. Vanwege het succes stelde de partij ook Brigades in op het terrein van onderwijs, sociale zaken en politie en justitie. Op de site van de SP konden voorbeelden van bureaucratie worden aangemeld. In november publiceerde het wetenschappelijk bureau van de SP *Meer zorg met minder bureaucratie. 10 voorstellen tegen het georganiseerde wantrouwen in de zorg*. De auteurs Kant en mevr.I. Palm stelden onder meer voor om de eigen bijdragen in de thuiszorg af te schaffen.

In september startte de SP een actie tegen het hoge salaris van de nieuw aangetreden bestuurder A. Moberg van het supermarktconcern Ahold. Via de website van de partij konden klanten een klaagbrief versturen aan de directie van Albert Hein.

internationale contacten

Begin juni had in Helsinki een bijeenkomst plaats van het New European Left Forum (NELF), een ‘overlegorgaan van de partijen van socialistisch links in Europa’ (*Spanning*, 24 juli 2003) waarvan de europarlementsfractie deel uitmaakte. Namens de SP was onder anderen Van Bommel aanwezig.

Van 12 tot 15 november werd het tweede Europees Sociaal Forum in Parijs gehouden. Gespreksthema’s op deze bijeenkomst, waar de SP sterk vertegenwoordigd was, waren het neoliberalisme en de globalisering.

ROOD

In 1999 was ‘ROOD’ gevormd, een organisatieverband van jongeren in de SP (zie *Jaarboek 1999 DNPP*, blz. 76). Na enige tijd zou ROOD een wat ‘vrijblijvend karakter’ hebben gekregen, waarna de door jongeren in het begin van 2003 door de SP-leiding voor de keus waren gesteld: “óf ROOD opheffen, óf radicaal het roer om” (*de Tribune*, 15 augustus 2003). De jongerenorganisatie koos voor het laatste. Op de algemene ledenvergadering op 18 mei werd een nieuw bestuur gekozen, waarbij interim-voorzitter Van Vugt als voorzitter werd aangewezen. Hij was in 1999 Eerste-Kamerlid geworden, maar op 10 juni 2003 teruggetreden. Verder besloten de jongeren ROOD als vereniging te constitueren, hetgeen op 20 juni geschiedde. Tijdens de ledenvergadering van 26 oktober stelde ROOD haar jaarplan vast. De SP-jongerenorganisatie besloot zich met name te richten op het uitbreiden van haar acties op gemeentelijk niveau. Ook diende er meer aandacht te worden besteed aan scholing. Aan het einde van 2003 telde ROOD 1.123 leden. Het partijbestuur constateerde op 7 november “dat ROOD in 2003 een succesvolle doorstart heeft gemaakt” (*Spanning*, 20 november 2003).

verwante instellingen en publicaties

Op 4 juli overhandigde het Tweede-Kamerlid mevr. K. van Velzen het zwartboek *Mijn verhaal* en de nota *Niet ruimen maar prikken* – geschreven door I. Dekker en haarzelf – aan minister Veerman van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. In deze publicaties veroordeelde de

SP de handelwijze van de overheid bij de bestrijding van de vogelpest-epidemie, waarbij gezonde ‘hobbydieren’ werden geruimd.

Tweede-Kamerfractievoorzitter Marijnissen en kamerlid Vergeer boden op 29 oktober het rapport *Het VMBO verdient beter* aan de minister Van der Hoeven van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap aan. Bij de presentatie gingen de beide SP-ers uitgebreid in op de knelpunten die in het Voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (VMBO) bestonden. Hiervoor had de SP op uitgebreide schaal leraren in het VMBO geënqueteerd.

In september verscheen de brochure *Zeg maar: Wet water en brood*. Hierin werd ingegaan op onder meer de financiële gevolgen van de nieuwe Wet Werk en Bijstand die door het tweede kabinet-Balkenende met ingang van 2004 zou worden ingevoerd.

In augustus publiceerde het Wetenschappelijk Bureau het rapport *Normen, waarden en radioactief afval. Een actueel ethisch ‘Nee bedankt’ tegen kernenergie*, geschreven door H. Damveld. De auteur betoogt dat het ethisch onverantwoord is om toekomstige generaties met kernaafval op te zadelen. In november verscheen *Hoe gaat het? Turkse en Marokkaanse Nederlanders aan het woord*. In deze notitie werden ‘de ervaringen, opvattingen, wensen en voorstellen’ van bijna 500 burgers van Turkse en Marokkaanse afkomst weergegeven ten aanzien van hun positie in de Nederlandse samenleving.

Op 7 juni belegde het SP-Ouderenplatform zijn derde Landelijke Ouderen- en jongerenplatformvergadering in Utrecht. Tot de sprekers behoorde Marijnissen.

personalia

Op 11 september werd mevr. L. Marijnissen, dochter van partijleider Marijnissen, beëdigd als gemeenteraadslid voor de SP in Oss. Bij de tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in Oss in november 2002 had zij de zestiende positie op de kandidatenlijst ingenomen. Zij verwierf 550 voorkeursstemmen, genoeg voor een raadszetel. Omdat zij nog maar zeventien was kon zij echter nog geen zitting nemen in de raad (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 154). Ongeveer anderhalf jaar later zou zij een opengevallen zetel innemen.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

Voor de SGP had het jaar 2003 – waarin zij 85 jaar bestond – verschillende gezichten. De Tweede-Kamerverkiezingen verliepen voor de partij teleurstellend. Hoewel er nu geen zetel verloren ging, was er sprake van flink stemmenverlies. Bijzonder was het feit dat de SGP voor het eerst in haar bestaan betrokken werd bij de besprekingen over

een nieuw kabinet. Het standpunt over 'de vrouw in de politiek' was ook in 2003 weer onderwerp van discussie en bestrijding.

programma en kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen

Het programma dat de SGP voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 had opgesteld, werd ongewijzigd overgenomen voor de vervroegde kamerverkiezingen van 22 januari 2003 (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 163). Alleen de financiële paragraaf werd aangepast aan de verslechterde economische situatie; zo diende er volgens de SGP 5,5 miljard euro extra bezuinigd te worden om in 2007 het financieringskort te hebben opgeheven.

In december 2002 had het hoofdbestuur besloten om de kandidatenlijst die was opgesteld voor de verkiezingen van mei van dat jaar ongewijzigd over te nemen (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 163). Dat betekende dat B.J. van der Vlies weer lijsttrekker werd.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen

De startbijeenkomst van de campagne voor de kamerverkiezingen vond op 3 januari in Hoevelaken plaats. Partijleider Van der Vlies maande zijn achterban om niet voor de verleiding te bezwijken op het CDA te stemmen. Wel was hij van mening dat CDA-leider Balkenende weer minister-president moest worden. Een sterke SGP-fractie was echter noodzakelijk om die zaken op te pakken die het CDA liet liggen, zoals bijvoorbeeld de onverkorte afwijzing van abortus en euthanasie en het tegengaan van geweld op televisie. Verder betoogde Van der Vlies dat de niet-christelijke partijen ten onrechte geloofden in de mogelijkheid van neutraliteit van de overheid. De voorstellen van onder andere de VVD en de PvdA ten aanzien van het bijzonder onderwijs bewezen dat ook seculiere partijen een geloof aanhingen, waarvan trouw aan artikel 1 van de grondwet – het antidiscriminatie-artikel – het kernpunt vormde.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen

De uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen verliep voor de SGP teleurstellend. Weliswaar bleven de twee zetels behouden, maar vergeleken bij de verkiezingen van mei 2002 – toen er bijna 10.000 stemmen waren gewonnen – waren er nu ruim 13.000 stemmen verloren gegaan. Als hoofdoorzaak voor deze teruggang zag Van der Vlies de overgang van 'lossere' staatkundig-gereformeerde kiezers naar het CDA, als gevolg van de machtsstrijd tussen deze partij en PvdA. Het stemmen-

verlies voor de SGP bleek met name aanzienlijk in plaatsen, waar de partij vooral was aangewezen op hervormde kiezers.

jaarvergadering

Op 22 februari hield de SGP haar jaarvergadering. In zijn partijrede *Een toevlucht 't allen tijde* betreurde partijleider Van der Vlies het dat bij de jongste kamerverkiezingen zoveel orthodoxe christenen – ook SGP'ers – op het CDA hadden gestemd. Hij vond de gebeurtenissen in Nederland sinds de vorige jaarvergadering in februari 2002 'onvoorstelbaar'. Volgens Van der Vlies konden die gebeurtenissen voor een belangrijk deel verklaard worden uit "de ontworteling van ons volk" (*Reformatisch Dagblad*, 24 februari 2003).

partijvoorzitter

In de loop van 2003 gaf de hervormde predikant D.J. Budding te kennen tijdens de jaarvergadering van 2004 als partijvoorzitter te willen aftreden. Op 31 oktober koos het hoofdbestuur van de SGP uit zijn midden de christelijk-gereformeerde predikant A. van Heteren uit Urk per 28 februari 2004 tot de nieuwe partijvoorzitter.

In november 2000 had het hoofdbestuur besloten de functie van partijvoorzitter in twee posten te splitsen. Het hoofdbestuurslid Kolijn werd toen 'algemeen voorzitter'; hij diende het eigenlijke politiek-organisatorische werk te gaan doen en het externe gezicht van de SGP te worden (zie *Jaarboek 2000 DNPP*, blz. 199). De jaarvergadering in februari 2003 herkoos bij de verkiezingen voor een deel van het hoofdbestuur onder meer Kolijn. Daarna bleef hij ook algemeen voorzitter.

Provinciale Statenverkiezingen

Bij de Provinciale Statenverkiezingen nam de SGP in tien provincies deel (in Groningen en Limburg had de partij geen kandidatenlijst ingediend). In Noord-Brabant, Noord-Holland en Friesland hadden de staatkundig-gereformeerden een gemeenschappelijk lijst met de ChristenUnie (zie over de samenwerking in de laatstgenoemde provincie het *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 164). In de overige zeven provincies nam de SGP zelfstandig deel. De Statenverkiezingen leverden de SGP 21 Statenzetels op, twee minder dan in 1999. De partij meende dat de hogere opkomst in 2003 vergeleken met 1999 hierbij een rol had gespeeld. Partijleider Van der Vlies sprak zijn 'dankbaarheid' uit over de uitslag. Partijvoorzitter Kolijn was echter ook bezorgd over het feit dat de jeugd uit de staatkundig-gereformeerde achterban niet meer automatisch SGP

stemde, of zelfs “werkelijke christelijke politiek niet noodzakelijk schijnt te vinden” (*de Banier*, 21 maart 2003).

collegevorming

Na de Statenverkiezingen in maart 1999 was de SGP in Zuid-Holland toegetreden tot het college van Gedeputeerde Staten (zie *Jaarboek 1999 DNPP*, blz. 78). Verder kwam de partij tussentijds in het Gelderse college. In beide provincies kwamen de staatkundig-gereformeerden in 2003 niet meer in het college terug. Daar stond tegenover dat de SGP in Zeeland met G.R.J. van Heukelom tot het college van Gedeputeerden toetrad, na een afwezigheid van 21 jaar. De SGP vormde een coalitie met CDA, PvdA en VVD.

Eerste-Kamerverkiezingen

Bij de Eerste Kamerverkiezingen op 26 mei behield de SGP haar twee zetels. Dat betekende dat lijstaanvoerder G. Holdijk en G. van den Berg opnieuw in de senaat zitting namen. Evenals in 1999 hadden de staatkundig-gereformeerden hun lijst met die van de ChristenUnie (in 1999 GPV en RPF) en het CDA verbonden.

kabinetsformatie

In april werden de ChristenUnie en de SGP bij de kabinetsformatie betrokken (zie in deze Kroniek onder ChristenUnie). Binnen de SGP kantte de Landelijke Stichting ter Bevordering van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen zich hiertegen. In een open brief aan de Tweede-Kamerfractie en het hoofdbestuur stelde de Stichting dat wanneer de SGP deel zou gaan uitmaken van de regering, zij haar bestaansrecht op het spel zette. De SGP zou alleen in een kabinet kunnen gaan zitten als een groot aantal van haar opvattingen ondubbelzinnig in het regeerakkoord was opgenomen – niet alleen zaken als bijvoorbeeld het verbieden van abortus en euthanasie, maar ook het weren van afgoderij en valse godsdiensten en het actief bevorderen van de ‘gereformeerde predikdienst’ (*Reformatorisch Dagblad*, 28 april 2003).

In het algemeen stond in ieder geval een substantieel deel van de SGP echter welwillend tegenover het besluit om met CDA en VVD te spreken. W. Fieret, voorzitter van het bestuur van het wetenschappelijk instituut van de SGP, zag als een verklaring ‘de verwoestende werking van acht jaar paars’. Vele SGP-gezinden zouden hier zo van zijn geschrokken, dat zij een tot stilstand brengen van de ontwikkelingen al als positief beschouwden (*Reformatorisch Dagblad*, 16 augustus 2003).

bestaansrecht SGP

In het jaar dat de SGP 85 jaar bestond, werd door sommigen vraagtekens gezet bij haar bestaansrecht. De medewerker van het wetenschappelijk instituut voor het CDA Th. Jansen verklaarde in een interview op persoonlijke titel dat de SGP meer duidelijkheid zou moeten verschaffen over haar opvattingen over de godsdienstvrijheid. Als zij dat onvoldoende zou doen, dan liep de partij volgens Jansen het risico “als een christelijke pendant van een theocratische islamitische partij te worden gezien” (*Trouw*, 11 april 2003). Jansen deed zijn uitspraken als reactie op het CDA-rapport *Investeren in integratie* (zie in deze Kroniek onder CDA), waarin het bestaansrecht van de SGP verdedigd werd.

In augustus stelde secretaris M.J. Faber van het Interkerkelijk Vredesbeeraad (IKV) in de *Vredeskrant* dat de samenleving groeperingen als SGP en Arabisch-Europese Liga (AEL) diende te bestrijden, omdat deze partijen de grondwet ter discussie zouden stellen. Tijdens een door de SGP-jongeren georganiseerde debatavond met Faber op 3 oktober zei het staatkundig-gereformeerde Tweede-Kamerlid C.G. van der Staaij dat zijn partij helemaal niet vergelijkbaar was met de AEL. De AEL had volgens hem ‘abjecte denkbeelden’ over de staat Israël en bovendien was het nog onduidelijk of de groepering zich aan de democratische spelregels zou houden als zij in vertegenwoordigende lichamen zou komen. Ook vroeg hij zich af “wat er in vredesnaam mis is” aan het ter discussie stellen van grondwetsbepalingen. Van der Staaij wees er daarbij op dat de SGP niets doet “wat buiten de kaders van de rechtsorde gaat” (*Reformatorisch Dagblad*, 4 oktober 2003).

Op 19 september, enkele weken voor het debat met Faber, had de De Brès-Stichting een conferentie belegd over het thema ‘In de ban van integratie’. Hierbij ging de aandacht in het bijzonder uit naar de relatie tussen het integratievraagstuk en de visie van de SGP op de kernwaarden van de democratische rechtsstaat. De sprekers waren A. Klink, directeur van het wetenschappelijk bureau van het CDA, A.A. van der Schans, SGP-wethouder in Bodegraven, en Van der Staaij. Deze laatste zei onder meer dat zijn partij grote moeite had met de “onbegrensde godsdienstvrijheid waarin de bouw van hindoetempels en moskeeën geen strobreed in de weg wordt gelegd” (*Nederlands Dagblad*, 20 september 2003). Naar zijn mening had de overheid de taak om binnen de grenzen van de rechtsorde de christelijke godsdienst te bevorderen.

vrouwenlidmaatschap

Het toelaten van vrouwen als lid van de SGP was binnen de partij zeer omstreden. De discussie die hierover in de jaren negentig was gevoerd,

had ernstige verdeeldheid aan het licht gebracht. In 1996 was in de statuten vastgelegd dat het partijlidmaatschap alleen open zou staan voor mannen, waarbij tegelijk een voor zowel mannen als vrouwen toegankelijk buitengewoon lidmaatschap werd gecreëerd dat veel minder rechten bood. Nadien bleef het onderwerp binnen de partij opduiken (zie de voorgaande *Jaarboeken*), zo ook in 2003.

Op 3 mei publiceerde het *Reformatorisch Dagblad* een onderzoek onder 766 van zijn lezers en 261 reformatorische jongeren van zeventien tot 24 jaar. Van degenen die SGP stemden, vond 41% van de ouderen tegen 63% van de jongeren dat vrouwen gewoon lid moeten kunnen worden van de SGP. Van alle respondenten (dus inclusief degenen die niet op de SGP stemden) vond 28% van de ouderen dat vrouwen dezelfde politieke rechten toekwamen als mannen. Bij de jongeren gold dat voor 56%. In een reactie zei partijvoorzitter Kolijn zich wel zorgen te maken over deze cijfers, maar toch geen aanleiding te zien het debat over het vrouwenlidmaatschap in de partij over te doen. Met Van der Vlies meende hij dat de SGP meer energie zou moeten steken in het uitleggen van het partijstandpunt over de politieke betrokkenheid van de vrouw. SGP-wethouder W. van Duijn uit Katwijk pleitte daarentegen voor een nieuwe bezinning binnen de partij op de vraag wat de bijbel op dit punt leert. Hij wees er ook op dat de kabinetsformatie duidelijk had gemaakt dat het vrouwenstandpunt van de SGP schadelijk kon zijn voor de partij. Vlak daarna werden de resultaten bekend van een enquête die de SGP-jongerenorganisatie had gehouden onder 1.500 jongeren van twaalf tot negentien jaar. Van de SGP-stemmende jongeren was bijna 58% voorstander van een vrouwelijk SGP-Tweede-Kamerlid. Chr. van Bommel, de nieuwe voorzitter van de SGP-jongeren, stelde dat de SGP het debat over de betrokkenheid van de vrouw niet mocht afdoen met de opmerking dat die discussie al was gevoerd. Overigens zei Van Bommel later dat de jongerenorganisatie zelf “de lijn van het bestuur bleef volgen” (*NRC Handelsblad*, 12 juli 2003).

Naar aanleiding van deze publicaties zei Van der Vlies echter niet te verwachten dat de SGP ‘onder druk van een onderzoek of de kabinetsformatie’ haar vrouwenstandpunt zou herzien (*Nederlands Dagblad*, 17 mei 2003). Een discussie zou van binnenuit moeten komen en zou met de grootst mogelijke zorgvuldigheid gepaard moeten gaan. Ongeveer tegelijkertijd kwam een groep van acht SGP-leden naar buiten met de boodschap dat de SGP het verbod voor vrouwen om volwaardig lid te worden van de partij zou moeten opheffen. Tot de groep behoorden onder anderen Van Duijn, het Zuid-Hollandse Statenlid R. Houtman, gemeenteraadslid W. Pijl uit Den Haag en wethouder H. Lambooy uit Nijkerk. Zij meenden dat nergens in de bijbel staat dat vrouwen geen politieke functies mogen vervullen. Bovendien zette de SGP zich vol-

gens hen met de principiële uitsluiting in deze tijd van vrouwenemancipatie buitenspel, en werd er door de media aan de andere partij-standpunten geen aandacht besteed. Opmerkelijk was verder dat Pijl te kennen gaf dat wanneer in Den Haag een vrouw van de ChristenUnie via de gemeenschappelijke lijst in 2002 in de gemeenteraad zou zijn gekozen, hij de eis van het SGP-hoofdbestuur dan de samenwerking op te zeggen naast zich neer zou hebben gelegd. Hetzelfde standpunt was door de SGP in Friesland ingenomen ten aanzien van de Provinciale Statenverkiezingen (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 164).

Naar aanleiding van de gebleken meningsverschillen in de partij stelde het hoofdbestuur begin oktober een werkgroep in die een ‘eerlijke beoordeling’ moest geven van de argumenten die ten grondslag lagen aan het staatkundig-gereformeerde vrouwenstandpunt. De partij had met deze stap geen heroverweging van haar standpunt op het oog, maar wilde wel zeker stellen dat dit standpunt op goede bijbelse gronden gebaseerd was. Om het onderzoek zo open mogelijk te maken waren – wat de theologisch geschoolde deelnemers betreft – juist jonge predikanten aangezocht, die niet belast waren door het feit dat zij zich in het verleden al veel over deze materie hadden uitgelaten.

Het vrouwenstandpunt van de SGP werd in 2003 ook langs juridische weg ter discussie gesteld. Het in vrouw en recht gespecialiseerde Clara Wichman Instituut (CWI) had in 2002 tevergeefs geprobeerd een proefproces tegen de SGP te beginnen (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 161-162). Volgens het CWI waren de staatkundig-gereformeerde opvattingen in strijd met het Vrouwenverdrag van de Verenigde Naties en met het eerste artikel van de grondwet. Gesteund door negen maatschappelijke organisaties daagde het CWI op 13 november zowel de staat als de SGP voor de rechter. De staat werd verweten dat zij het SGP-standpunt niet alleen gedoogde maar ook “indirect steunde”, door de verstrekking van subsidies aan de partij. Voor het CWI betrof het hier – zo werd gezegd – een principekwestie en geen aanval op de SGP. Partijvoorzitter Kolijn vatte dit echter anders op. Het vrouwenstandpunt maakte volgens hem deel uit van ‘de overtuiging en het bestaansrecht van de SGP’ (*NRC Handelsblad*, 14 november 2003). Kolijn vond de situatie wel ‘zorgelijk’, maar zag het proces toch met vertrouwen tegemoet. Hij ging ervan uit dat de vrijheid van godsdienst en die van meningsuiting ‘een groot goed’ waren, waar de rechter ‘omzichtig’ mee om zou gaan (*Nederland Dagblad*, 14 november 2003).

samenwerking met de ChristenUnie bij gemeenteraadsverkiezingen

Voorafgaande aan de gemeenteraadsverkiezingen van 2002 waren er problemen tussen de ChristenUnie en de SGP ontstaan toen in een aantal gemeenten de samenwerking tussen beide partijen in de vorm van een gemeenschappelijke kandidatenlijst strandde. Knelpunt daarbij was de kandidaatstelling van vrouwen. Uiteindelijk spraken beide partijen af dat ieder van hen een intern onderzoek zou instellen naar de gang van zaken bij de onderhandelingen over een gezamenlijke lijst (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 53-54). In oktober 2003 werd bekend dat de SGP een werkgroep in het leven had geroepen die de partijrichtlijn omtrent het plaatsen van vrouwen op een gemeenschappelijke lijst nog eens tegen het licht zou moeten houden met eventueel een advies aan het hoofdbestuur tot aanpassing. Deze richtlijn hield in dat vrouwen op een gemeenschappelijke lijst eventueel door de SGP konden worden geaccepteerd als zij op een onverkiesbare plaats zouden staan. De samenwerking zou alsnog moeten worden verbroken wanneer een vrouw toch nog in de raad zitting zou nemen. De ingestelde werkgroep stond een onderzoek ter beschikking dat de SGP onder haar kiesverenigingen had gehouden over de lokale samenwerking met de ChristenUnie.

kandidatenlijst Europese verkiezingen 2004

In 2002 had de algemene vergadering van de SGP besloten de kandidaatstellingsprocedure voor de verkiezingen voor het Europees Parlement ingrijpend te wijzigen. Daarmee was de procedure voor de Europese verkiezingen – afgezien van de aanwijzing van de lijsttrekker – vrijwel gelijk geworden aan die voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Ook voor de Europese verkiezingen waren er nu twee momenten in de procedure waarop de kiesverenigingen van de partij voorstellen konden doen. Op 5 december werd de kandidatenlijst voor de Europese verkiezingen van 2004 vastgesteld. De zittende europarlementariër B. Belder voerde evenals in 1999 de lijst aan. C.S.L. Janse, oud-hoofdredacteur van het Reformatorisch Dagblad en oud-voorzitter van het bestuur van het wetenschappelijk bureau van de SGP bezette de tweede plaats. Zij namen de plaatsen twee en vier in op de gemeenschappelijke lijst met de ChristenUnie.

visie op Europese Unie

Op 25 juni presenteerde de Guido de Brès-Stichting, het wetenschappelijk bureau van de SGP de nota *Boodschap aan Europa. SGP-visie op*

de Europese Unie. Deze studie was geschreven door een werkgroep onder voorzitterschap van oud-europarlementariër L. van der Waal. In de nota werd gesteld dat Europa alleen actief moest zijn op de voor samenwerking onontkoombare gebieden, zoals de interne markt, landbouw en milieu. De SGP verklaarde zich tegen een Europese grondwet. In dezelfde maand publiceerde de eurofractie ChristenUnie-SGP het rapport *Kiezen op een kruispunt* (zie in deze Kroniek onder ChristenUnie).

strafzaak algemeen secretaris

Op 7 april werd bij het gerechtshof in Amsterdam in hoger beroep een voorwaardelijke celstraf van een jaar geëist tegen de – op non-actief gestelde – algemeen secretaris van de SGP D. Nieuwenhuis, wegens ontucht met zijn dochter (zie *Jaarboek 2000 DNPP*, blz. 199, *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 85 en *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 163). De advocaat-generaal had de aanklacht teruggebracht van seksueel misbruik tot ontucht. Op 16 april hield het gerechtshof de uitspraak aan. Het onderzoek zou worden heropend omdat het hof nog een getuige wilde horen. Nadat het hoofdbestuur van de SGP tevergeefs had gepoogd om door een minnelijke schikking tot ontbinding van de arbeidsovereenkomst met Nieuwenhuis te komen, ontbond de kantonrechter in Den Haag op 7 augustus de arbeidsovereenkomst. Bij het besluit van het hoofdbestuur om deze weg te volgen speelde naast de werkdruk ook de overweging mee dat “de negatieve publiciteit en het ontbreken van een draagvlak” de terugkeer van Nieuwenhuis onmogelijk hadden gemaakt (*de Banier*, 15 augustus 2003). In het najaar benoemde het hoofdbestuur per 1 januari 2005 V.A. Smit tot algemeen secretaris.

internationale contacten

Van 6 tot 11 september nam een delegatie namens de SGP-werkgroep Oost-Europa deel aan een jongerenconferentie in Torockö in Roemenië. Het onderwerp van de bijeenkomst, waaraan jongeren uit de Hongaarse minderheid in Roemenië deelnamen, was ‘De verantwoordelijkheid van christelijke jongeren in politiek en maatschappij’. De stichting Studium Academicum, die zich inzet voor versterking van christelijke waarden in Roemenië, had de conferentie georganiseerd. Zij belegde op 17 en 18 oktober een conferentie over het thema ‘Waarden en normen’. Ook hiervoor was een delegatie namens de werkgroep Oost-Europa uitgenodigd. Tot slot vond op 7 en 8 november in Boedapest de conferentie plaats die jaarlijks wordt georganiseerd door de werkgroep Oost-Europa en de Vereniging Gereformeerden in de Samenleving uit Hongarije.

Besproken werd het onderwerp ‘Een christelijke visie op de markt-economie’.

verwante instellingen en publicaties

De SGP gaf de tweede (gewijzigde) druk uit van de *Toelichting op het Program van Beginselen van de Staatkundig Gereformeerde Partij* (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 76-77).

De SGP-fractie in de Tweede Kamer publiceerde eind september de notitie *Een goed gezin... het halve werk*. Het stuk bevatte een tiental aanbevelingen voor een samenhangend gezinsbeleid.

De Guido de Brès-Stichting – het wetenschappelijk bureau van de SGP – hield op 24 april een conferentie over het onderwerp ‘Cultuur in confrontatie met de Bijbel’, naar aanleiding van de in 2002 verschenen nota van de De Brès-Stichting, *Wikken en wegen. SGP-visie op cultuurbeleid* (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 165). Tijdens de conferentie hielden onder anderen de hervormde predikant en voorzitter van de SGP-werkgroep cultuur J. Koppelaar en de SGP-wethouder in Kapelle L.A. Nieuwenhuijse een inleiding. Deze laatste betoogde onder meer dat de SGP zorg moest hebben voor de ‘niet strikt reformatorische cultuur’, zoals bijvoorbeeld een oud en kostbaar Mariabeeld (*Reformatorisch Dagblad*, 25 april 2003).

Op 28 oktober organiseerde de De Brès-Stichting een bijeenkomst over het onderwerp ‘Hoe de overheid verdween uit Nederland’. Centraal stond de positie van de overheid in de netwerksamenleving. Bij de conferentie hoorde een syllabus met gelijknamige titel, die was samengesteld door een werkgroep met onder anderen J.W. van Berkum, wetenschappelijk medewerker van de Stichting. Op 8 december hield het wetenschappelijk bureau van de SGP een congres over ‘Waterbeheer en grondbeleid’. De uitkomsten van deze bijeenkomst werden betrokken bij de publicatie *Water blijft uitdagen: over waterbeheer & Grondig bekeken: over grondbeleid*. Het ging hier om twee ‘commentaren’ in één uitgave, die waren voorbereid door een commissie onder voorzitterschap van J. Slingerland. Het eerste commentaar was geschreven door K. van den Herik, het tweede door J. Mulder, directeur van de De Brès-Stichting. In december verscheen het commentaar *Een vergeten tussenlaag? Over de SGP en het maatschappelijk middenveld*, geschreven door J.H. Guiljam. In deze publicatie komt de vraag aan de orde hoe de SGP het maatschappelijk middenveld zou moeten positioneren tussen overheid, kerk en burger.

Aan het einde van 2003 presenteerde de De Brèsstichting de bundel *Ingenieur in de politiek. Ir. H. van Rossum*. Dit liber amicorum voor Van Rossum – die van 1967 tot 1986 lid van de Tweede Kamer voor de

SGP was, waarvan de laatste vijf jaar als fractievoorzitter – bevatte onder meer een aantal bijdragen van diverse auteurs over zijn persoon en activiteiten. Eerder verscheen *Bewust mobiel. SGP-visie op mobiliteitsbeleid*. In deze nota, die was samengesteld door een werkgroep onder voorzitterschap van W. Oosterwijk en waarvan Van Berkum secretaris was, werden vanuit christelijk perspectief richtlijnen voor het mobiliteitsbeleid geformuleerd.

Op 7 mei 2002 had de De Brès-Stichting *Tot welzijn van heel het volk. SGP-partijredes van ds. H.G. Abma* gepresenteerd (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 165). De redevoeringen die daarbij waren gehouden, verschenen in 2003 in de door Mulder geredigeerde publicatie *Tot welzijn van heel het volk. Toespraken bij de aanbieding van de partijredes van ds. H.G. Abma*.

Voorlichting en Vorming organiseerde op 27 juni een congres over het thema ‘Waarden en normen lokaal in debat: initiëren, uitvoeren en continueren’. Tot de sprekers behoorde het oud-Tweede-Kamerlid van de SGP J.T. van den Berg.

De SGP-jongeren waren in november 2002 een handtekeningen- en steunbetuigingenactie pro-Israël gestart (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 165). Tijdens een in het teken van de Tweede-Kamerverkiezingen staande jongerendag op 18 januari werd deze actie afgesloten met het overhandigen van 38.620 handtekeningen aan onder meer de Israëlische ambassadeur in Nederland, E. Margalit. Verder werd op deze bijeenkomst aandacht besteed aan het thema: ‘Politiek: een circus?’. Er werd gesproken door het oud CDA-Tweede Kamerlid J.S.J. Hillen en Van der Vlies. Op 8 mei belegden de SGP-jongeren een bijeenkomst in Rotterdam over het thema ‘Speler of speelbal’. De sprekers waren het Tweede-Kamerlid voor D66 A.D. Bakker en Van der Vlies. Zij verwoordden de opstelling van hun partijen tijdens de kabinetsformatie en de komende regeerperiode. Op 9 mei hielden de SGP-jongeren hun jaarvergadering, waar afscheid werd genomen van voorzitter E. Dijkgraaf. Hij kreeg een bundel aangeboden met als titel *Meerwaarde van een minderheid, boodschap en imago van de SGP*. Hierin waren de resultaten van en de commentaren op de SGP-jongerenenquête opgenomen (zie hierboven onder ‘vrouwenlidmaatschap’). Dijkgraaf werd zoals reeds vermeld opgevolgd door Van Bommel, die secretaris van de SGP-jongeren was geweest.

Half juni besloot het bestuur van de SGP-jongeren een commissie in te stellen die moest onderzoeken wat de organisatie kon doen met de uitkomsten van de enquête die was gehouden onder reformatorische jongeren. Naast de reeds vermelde resultaten over de positie van de vrouw, was uit het onderzoek ook naar voren gekomen dat bijna 60% van de jongeren die zich tot de SGP rekenden het belangrijk vond dat de

partij gebruik zou gaan maken van de zendtijd voor politieke partijen op radio en televisie. Verder bleek dat van de gezinnen waar de ouders SGP stemden, bijna 72% van de jongeren dat ook deden. Naar aanleiding van het instellen van de commissie zei jeugdwerkadviser G. van Veldhuizen van de SGP dat hij zich goed kon voorstellen dat er nog eens werd nagedacht over de vraag of meisjes in het sectiebestuur van de jongerenorganisatie konden gaan zitten.

Op 21 oktober hielden de SGP-jongeren een bijeenkomst als eerste in een reeks naar aanleiding van de enquête. Het onderwerp was 'Theocratische politiek: tussen principe en praktijk'. Vanuit verschillende invalshoeken werden er lezingen gehouden door onder meer Van der Staaij, en fractievoorzitter Rouvoet van de ChristenUnie in de Tweede Kamer.

Op 3 en 4 oktober organiseerden de SGP-jongeren het 'Zorgcongres'. Onder anderen Van der Vlies hield een inleiding. De organisatie gaf verder in 2003 drie Infoschetsen uit: *Oorlog en vrede. Beschouwing vanuit SGP-perspectief naar aanleiding van de oorlog in Irak*, geredigeerd door A. Klaassen; *SGP en landbouw*, geschreven door J. Bazen; en *Zorg voor de schepping*, waarvan D.J. Wilbrink de auteur was.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

Het jaar 2003 bracht de VVD enig electoraal herstel, maar minder dan waarop was gehoopt. Wellicht mede hierdoor raakte de partijvernieuwing en de interne democratisering in een stroomversnelling. Daarnaast bleven de liberalen deel uitmaken van de regering: met het CDA en D66 vormden zij het tweede kabinet-Balkenende.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen 2003

In november 2002 had de VVD reeds haar programma en kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 22 januari 2003 vastgesteld (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 176-177). Anders dan zijn voorganger H.F. Dijkstal toonde lijsttrekker G. Zalm volop ambitie – ook voor het hoogste ambt, dat van minister-president.

De liberalen begonnen hun campagne op 5 januari in Rotterdam, met een levendige bijeenkomst waar borden door het publiek omhoog werden gestoken met de tekst 'Zalm for president'. De bijeenkomst werd kort toegesproken door de oud-partijleiders F. Bolkestein en H. Wiegel. De laatste werd door Zalm bij de campagne betrokken, ondanks zijn kritische opmerkingen over de oud-minister van Financiën. Zalm had volgens Wiegel 'niet slim geopereerd' bij de val van het kabinet-Balkenende I en voelde niet goed aan wat 'het volk wil' omdat hij

zolang minister was geweest (*de Volkskrant*, 4 januari 2003). Daarnaast zwaaide Wiegman Zalm ook lof toe. Zalm keerde zich in Rotterdam tegen het vreemdelingenbeleid van de laatste decennia: 'dertig jaar integratiebeleid is mislukt' (*Trouw*, 6 januari 2003). Voorts kondigde hij bezuinigingen in de orde van acht miljard euro voor de komende vier jaar aan, onder meer op ontwikkelingssamenwerking, sociale uitkeringen en zorg. Op defensie zou echter niet verder beknibbeld mogen worden. Het Centraal Planbureau berekende overigens dat de voorgenomen bezuinigingen minder op zouden leveren.

De VVD voerde over het algemeen een 'rechtse' campagne, ongetwijfeld in de hoop daarmee kiezers van de LPF te winnen. Zo antwoordde Zalm in het lijsttrekkersdebat voor RTL4 op 3 januari op de vraag of Nederland vol is, ronduit 'ja'. Een coalitie met het CDA, mogelijk ook met D66, had zijn voorkeur. Partijvoorzitter B. Eenhoorn verklaarde op de partijraad in Amersfoort op 18 januari de coalitie met CDA en LPF te willen herstellen, maar Zalm leek daar weinig voor te voelen.

Van een mogelijke paarse coalitie van de VVD met de PvdA was geen sprake meer. De sociaal-democratische kandidaat-premier Cohen kreeg felle kritiek van Zalm. De VVD-leider noemde het integratiebeleid van de Amsterdamse burgemeester 'slappe hap' (*de Volkskrant*, 17 januari 2003). Bij dezelfde gelegenheid beschuldigde Zalm Bos ervan de kiezers te bedriegen door uitgaven voor te stellen die hij niet kon financieren. Volgens een notitie van ambtenaren van het ministerie van Financiën zou overigens zelfs de VVD met haar beleid de komende vier jaar een tekort op de begroting houden, al zou dat kleiner zijn dan bij CDA en PvdA.

De VVD liet zich niet 'sponsoren' in haar campagne. Wel konden begunstigers tegen (forse) betaling dineren met vooraanstaande VVD-ers zoals partijleider Zalm, demissionair minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties J.W. Remkes en partijvoorzitter Eenhoorn.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Bij de kamerverkiezingen boekte de VVD vier zetels winst, waarmee dus maar een deel van de veertien zetels verlies in 2002 werd goedge maakt. Deze uitslag viel de liberalen enigszins tegen. Die winst kwam zoals verwacht voornamelijk van de LPF. Daarnaast vond de gebruikelijke uitwisseling van kiezers plaats tussen CDA en VVD, in veel mindere mate ook tussen D66 en de VVD. De VVD won vooral kiezers in en rond de Randstad.

Ook al bleef de VVD-fractie in de Tweede Kamer kleiner dan die van CDA en PvdA, ze mocht wel de Kamervoorzitter blijven leveren. F.W. Weisglas werd op 4 februari met 79 stemmen herkozen, terwijl de

kandidaten van CDA en D66, Verburg en De Graaf, respectievelijk 49 en zeventien stemmen haalden.

De verkiezingscampagne werd nader onderzocht door een commissie onder leiding van oud-minister L.M.L.H.A. Hermans, die op 29 juli verslag uitbracht. Het rapport, getiteld *Handvatten en aanbevelingen voor toekomstige VVD-campagnes*, bevatte weinig concrete kritiek op afgelopen campagnes, maar vooral suggesties voor verbetering. De VVD zou onder leiding van een klein kernteam permanent en professioneel campagne moeten voeren, meer gericht op de televisie en op onderscheidende thema's.

kabinetsformatie

In de verkiezingscampagne had Zalm voorzichtig zijn voorkeur uitgesproken voor regeringssamenwerking met het CDA en mogelijk met D66. Na de verkiezingen was zijn enthousiasme daarvoor aanzienlijk bekoeld. Begin maart verklaarde hij 'geen enkele basis' te zien voor een kabinet van CDA en VVD (*NRC Handelsblad*, 6 maart 2003). In een coalitie van CDA, VVD en D66 zou laatstgenoemde teveel macht krijgen. Een coalitie met ChristenUnie en SGP (en het CDA) lokte Zalm echter nog minder.

Na de mislukte onderhandelingen tussen CDA en PvdA (zie in Kroniek onder 'hoofdmomenten') bleek Zalm niettemin bereid zijn standpunt te herzien. Binnen de VVD liepen de meningen over de meest geschikte coalitiepartners overigens uiteen. Terwijl bijvoorbeeld de voormalige bestuurders van de liberale Jongeren Organisatie voor Vrijheid en Democratie (JOVD), B. van 't Wout en J. de Veth, pleitten voor een coalitie met D66, leefde bij anderen een voorkeur voor ChristenUnie en SGP. Na enige tijd koerste de VVD aan op een kabinet met CDA en D66.

Nog voordat de informateurs hun werkzaamheden hadden afgerond en de koningin Balkenende tot formateur van een nieuw kabinet had benoemd, ging de algemene vergadering van de VVD op 16 mei in Noordwijkerhout akkoord met de deelname aan het kabinet. Wel werden kritische vragen gesteld over het 'kwartje van Kok' – de verhoging van de benzineprijs die de VVD beloofd had terug te zullen draaien maar die nu gehandhaafd bleef – en over het voornemen de hypotheek-renteaftrek enigszins te beperken.

Het duurde nog tot 22 mei voordat de VVD geschikte kandidaten had gevonden voor alle ministersposten. Partijleider Zalm wilde deze keer meer vrouwen in het kabinet benoemd zien en slaagde daar met enige moeite in.

In maart leed de VVD een nederlaag bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten (zie hierna onder 'Provinciale Statenverkiezingen'). Als voorzitter van de Tweede-Kamerfractie en als politiek leider achtte Zalm zich hiervoor medeverantwoordelijk en hij bood aan af te treden. De Tweede-Kamerfractie schonk hem op 12 maart unaniem vertrouwen. Een aantal fractieleden vond het echter onbegrijpelijk en zelfs schokkend dat Zalm in het openbaar zijn positie ter discussie stelde na provinciale verkiezingen.

Zalm besloot in mei als minister van Financiën zitting te nemen in het kabinet met CDA en D66, met als gevolg dat de fractie een nieuwe voorzitter moest kiezen. Drie kandidaten dienden zich aan: demissionair minister van Defensie H.G.J. Kamp, zijn directe voorganger F.H.G. de Grave, en J.J. van Aartsen, die minister van Landbouw en minister van Buitenlandse Zaken was geweest in het eerste respectievelijk tweede kabinet-Kok. Een grote meerderheid stemde voor Van Aartsen. Deze leek voorstander van dualisme, dat wil zeggen van een zekere zelfstandigheid van de fractie ten opzichte van het kabinet. Daarin kreeg hij steun van Zalm, maar niet van partijvoorzitter Eenhoorn die de fractie vroeg als één blok achter het kabinet te gaan staan. Overigens was toen nog niet duidelijk of Zalm als vice-premier ook politiek leider van de VVD zou blijven. In de loop van het jaar leek de invloed van Van Aartsen toe te nemen, ten koste van die van Zalm. Deze laatste prees in zijn toespraak op de algemene vergadering van 29 november Van Aartsen op een manier die volgens waarnemers duidelijk zou maken dat hij de fractievoorzitter nu ook het politiek leiderschap van de partij gunde.

De algemene vergadering van de VVD van 16 en 17 mei nam afscheid van oud-partijleider Dijkstal. Hij was in 1998 Bolkestein opgevolgd als voorzitter van de Tweede-Kamerfractie (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 91). Daarvoor was hij vice-premier en minister van Binnenlandse Zaken in het eerste kabinet-Kok (1994-1998).

Hirsi Ali

De in Somalië geboren politica mevr. A. Hirsi Ali – in 2002 van PvdA naar VVD overgestapt (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 177) – voerde een zelfstandige verkiezingscampagne, zij het niet zozeer gericht op haar persoon als op de thema's die haar na aan het hart lagen: integratie en emancipatie van migranten en met name islamitische vrouwen. Ze week daarbij soms wel iets af van de partijlijn, bijvoorbeeld toen ze meer subsidie beloofde voor de opvang van allochtone vrouwen die

door hun echtgenoot mishandeld werden. De VVD bleef haar echter steunen en bleek uiteindelijk toch bereid meer geld voor dit doel uit te trekken. Ook van de kiezers kreeg ze steun, in de vorm van ruim 30.000 voorkeurstemmen.

Kort na de kamerverkiezingen deed Hirsi Ali opvallend kritische uitspraken over de islam en zijn profeet Mohammed: 'naar onze westerse maatstaven een perverse man, een tiran' (*Trouw*, 25 januari 2003). Verschillende moslimorganisaties tekenden meteen protest aan tegen de uitlatingen. Een woordvoerder van de VVD-fractie verklaarde dat het zojuist verkozen kamerlid niet het partijstandpunt had verwoord. Ook Zalm maakte duidelijk dat zij op persoonlijke titel had gesproken. Enkele tientallen moslims demonstreerden op 30 januari in Den Haag tegen haar beëdiging als kamerlid. Enkele islamitische organisaties dienden een aanklacht in, die echter niet tot vervolging zou leiden. Ook de ambassadeurs van vier islamitische landen klaagden – namens de 21 lidstaten tellende Organisatie van de Islamitische Conferentie – over de uitspraken, eerst per brief en vervolgens in een gesprek met Zalm op 20 februari. De partijleider noemde de brief later 'bizar', maar wilde er niet inhoudelijk op reageren (*NRC Handelsblad*, 28 februari 2003).

In de fractie eiste Hirsi Ali het woordvoerderschap voor integratie en emancipatie op, waarbij ze fractievoorzitter Van Aartsen in de pers beschuldigde van 'kiezersbedrog' toen hij deze positie die haar in de campagne beloofd zou zijn, voor anderen open leek te willen houden (*NRC Handelsblad*, 2 juni 2003). Een dag later nam ze deze beschuldiging terug en toonde zich in principe bereid tot een compromis. Een week later zou ze het begeerde woordvoerderschap voor het integratiebeleid (en een deel van sociale zaken) alsnog toebedeeld krijgen, zij het in samenwerking met J. Rijpstra, die voor de coördinatie met het asielbeleid zorg zou dragen en als haar 'aanspreekpunt' zou fungeren (*Dagblad van het Noorden*, 11 juni 2003).

In november kwam Hirsi Ali in aanvaring met haar fractiegenoot C.G.A. Cornielje, voorzitter van de vaste kamercommissie voor onderwijs, die haar voorstel om bijzondere scholen aan vergunningen te onderwerpen afwees. Dit vergunningenstelsel zou de stichting van islamitische scholen moeten afremmen. Cornielje achtte het echter in strijd met de vrijheid van onderwijs. De meerderheid van de fractie deelde zijn mening niet en steunde Hirsi Ali, die haar voorstel wel enigszins afzwakte. De onderwijsinspectie zou zich actiever moeten bemoeien met islamitische scholen. Cornielje stemde op 18 november tegen de motie van Hirsi Ali, die ook door de meerderheid van de Kamer werd verworpen.

Cornielje kreeg overigens steun van een groep partijleden rond mevr. N. Ginjaar-Maas, staatssecretaris voor Onderwijs in 1982-1989. In een

brief aan het hoofdbestuur en de fracties in de Eerste en Tweede Kamer distantieerden de zeven liberalen – waaronder vier leden van de partij-commissie onderwijs – zich begin december van de aanval op het islamitisch onderwijs, die zij in strijd achtten met de fundamenteën van het liberalisme. Oud-partijleider Dijkstal sloot zich bij hun kritiek aan. Zelfs burgemeester J. Wallage (PvdA) van Groningen – en in het verleden (1989-1993) ook staatssecretaris van Onderwijs – bemoeide zich met de kwestie. In een brief aan Van Aartsen waarschuwde hij dat Hirsi Ali's campagne geweld tegen moslims zou kunnen uitlokken. De fractievoorzitter van de VVD verwierp de kritiek op zijn fractiegenote, die volgens hem geen enkel grondrecht aantastte en niet tegen de islam als zodanig ageerde. De directeur van de Teldersstichting, P.G.C. van Schie, betoogde dat kritiek op het bijzonder onderwijs – islamitisch of christelijk – geenszins in strijd was met de liberale traditie (*de Volkskrant*, 18 december 2003).

In december bleek dat Hirsi Ali ook binnen de fractie veel kritiek kreeg op haar vaak solistische en confronterende optreden. Voortaan zou ze haar optreden moeten bespreken in de fractiecommissie voor integratiebeleid. Ze zou verder niet meer het woord voeren over ontwikkelings-samenwerking, nadat ze tijdelijk deze portefeuille van mevr. E.G. Terpstra had overgenomen en daarbij weinig steun had gekregen voor haar felle kritiek op het Nederlandse beleid.

Provinciale Statenverkiezingen

Op 15 februari vierde de VVD in Roermond haar 55-jarig bestaan. De partij gaf tegelijkertijd het startschot voor de campagne voor de Provinciale Staten. Zalm schetste in zijn toespraak kort de geschiedenis van de VVD en de uitdagingen voor liberalen in deze tijd. Hij eindigde met een oproep om via de Statenverkiezingen te voorkomen dat CDA en PvdA een meerderheid in de Eerste Kamer zouden verwerven.

In 1999 had de VVD het CDA naar de kroon gestoken bij de Statenverkiezingen en werd zij de grootste in vijf provincies. Nu waren de liberalen de grootste verliezers en werden zij overal gepasseerd door CDA of PvdA. Wel deed de VVD het in de meeste provincies beter dan bij de Tweede-Kamerverkiezingen; alleen in Friesland, Groningen en Zeeland ging zij nog verder achteruit.

De VVD verloor 4,5 van haar 21,5 gedeputeerden, maar bleef vertegenwoordigd in elf provinciale colleges. Terwijl ze in Groningen door CDA en PvdA geweerd werd, mocht ze in Zuid-Holland weer meedoen.

Eerste-Kamerverkiezingen 2003

Het hoofdbestuur had in oktober 2002 een kandidatenlijst voor de Eerste Kamer opgesteld (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 178-179). Op 15 maart stelde de algemene vergadering in Arnhem de lijst definitief vast. Omdat oud-minister Hermans zich met het oog op zijn verwachte benoeming tot voorzitter van de ondernemersvereniging MKB Nederland als kandidaat had teruggetrokken, kwam de zesde plaats beschikbaar voor de hoogleraar bestuurskunde U. Rosenthal en schoven ook de volgende kandidaten een plaats op.

Veel Statenleden uit perifere provincies vonden de lijst te eenzijdig gericht op de Randstad en stemden op een kandidaat uit de eigen regio. Drie senatoren verloren daardoor hun zetel: de Zuid-Hollandse landbouwspecialist M.J. Varekamp (gekandideerd op plaats negen), de Groningse hoogleraar bedrijfskunde mevr. E.M. Kneppers-Heijnert (plaats elf) en de eveneens in Zuid-Holland woonachtige vice-voorzitter van de kamer, oud-minister van Defensie W.F. van Eekelen (plaats zeven). In hun plaats kwamen ‘onverkiesbare’ kandidaten zoals de Apeldoornse burgemeester G.J. de Graaf, die plaats 25 op de lijst had gekregen, de Overijsselse mevr. E.M. Kalsbeek-Schimmelpenninck van der Oye (plaats 24) en de Limburger G.J.J. Biermans (negentien).

Dit resultaat leidde tot de nodige commotie in de partij, natuurlijk versterkt door het (niet onverwachte) verlies van vier zetels. De fractie herkoos mevr. N.H. van den Broek-Laman Trip, burgemeester van Heemstede, tot voorzitter.

oorlog in Irak

Binnen de VVD overheerste de sympathie voor Amerikaans optreden in Irak. Oud-minister Dijkstal leverde op 1 maart in het weekblad *Vrij Nederland* kritiek op de manipulatie van de feiten door de Amerikaanse president en de Nederlandse minister-president, maar de kamerfractie leek zich daar weinig zorgen over te maken. Van Aartsen toonde zich als woordvoerder buitenlands beleid juist volledig overtuigd door de Amerikaanse argumenten en vond dat het demissionaire eerste kabinet-Balkenende te veel aarzelde om militaire steun te beloven.

Het besluit van het kabinet om wel politieke maar geen militaire steun te bieden, riep binnen de VVD uiteenlopende reacties op. De demissionaire minister van Defensie, Kamp, verdedigde het besluit en achtte militaire steun onder de gegeven omstandigheden niet nodig. Zalm daarentegen vond het kabinetsbeleid hypocriet.

partijvernieuwing

Partijvoorzitter Eenhoorn kondigde op 1 februari tijdens het Periodiek Overleg Hoofdbestuur-Kamercentralevoorzitters (POK) in Amersfoort aan zijn functie in het najaar te zullen neerleggen, “de vernieuwing van de partij... vrij van zijn persoonlijke positie te laten plaatsvinden” (persbericht VVD, 1 februari 2003). Hij had als voorzitter in de verkiezingscampagnes van 2002 en 2003 soms uitspraken gedaan die hem niet in dank werden afgenomen.

Partijvernieuwing was ook het thema van een bijeenkomst van de in 2002 opgerichte zogeheten ‘16 mei Groep’ op 3 mei in Hilversum (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 172). De circa zeventig aanwezigen misten bij hun partij ‘een sociaal gezicht’ en vreesden dat de verwachte kabinetsdeelname de partijvernieuwing zou belemmeren. Eenhoorn, die een kort slotwoord sprak, vond de groep iets te somber.

Partijvernieuwing stond eveneens centraal op de algemene vergadering op 16 en 17 mei. Een groot deel van de tweede dag werd besteed aan het voorstel van het partijbestuur om alle leden direct stemrecht te geven (*one man one vote*), op de algemene ledenvergadering of in een ledenraadpleging (referendum) (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 173-174). Bij een hoofdelijke stemming werd een amendement aangenomen waarin de kern van het voorstel werd geschrapt. Het partijbestuur trok zich terug voor beraad en vroeg om schriftelijke herstemming. Een krappe meerderheid (441 tegen 416) bleek nu gekant tegen het schrappen van het voorstel. De vergadering had volgens verslaggevers een wat chaotisch verloop, waarbij van verschillende kanten emoties en beschuldigingen over manipulatie en ondemocratisch gedrag geuit werden. Vooral onder bestuurders van de belangrijke kamercentrale Rotterdam, maar ook in Leiden, Haarlem en Groningen leefde het verzet tegen de voorstellen sterk. Het partijbestuur besloot uiteindelijk de resterende vernieuwingsvoorstellen op een volgende vergadering te behandelen. Zalm riep in zijn slotrede de aanwezigen op, de vernieuwingsvoorstellen van harte te steunen.

Op 21 juni zette de algemene vergadering in Arnhem de behandeling van de vernieuwingsplannen voort. Het individueel stemrecht zou gefaseerd worden ingevoerd: eerst over politieke onderwerpen en kandidatenlijsten, daarna over verenigingszaken en ten slotte ook over het verkiezingsprogramma. Een ‘permanente scoutingcommissie’ zou kandidaten werven en begeleiden. Voorts werd ter plekke besloten de lijsttrekkers voor Eerste en Tweede Kamer en voor het Europees Parlement voortaan door de leden zelf te laten kiezen. J. Maaten stelde zich meteen kandidaat voor het lijsttrekkerschap bij de komende Europese verkiezingen. Ook over andere zaken zouden de leden kunnen beslissen,

maar de uitwerking hiervan zou pas later plaatsvinden. Een partijcommissie onder voorzitterschap van de Utrechtse wethouder J.H.C. van Zanen zou de voorgenomen verandering van de partijorganisatie nader uitwerken. Deze vergadering voltrok zich anders dan de vorige in een eendrachtige sfeer.

De commissie liet op 10 september haar bevindingen het licht zien onder de titel *Idee voor structuur. De VVD op weg naar een ideeën- en debatpartij*. Zij vond de VVD nog teveel een naar binnen gerichte, bestuurlijke en elitaire kiesvereniging. Er zou meer ruimte moeten komen voor de productie van en de discussie over ideeën, vooral in de partijraad. Het *Liberaal Manifest*, vastgesteld in 1981, zou geactualiseerd moeten worden. Het periodiek overleg tussen hoofdbestuur en kamercentralevoorzitters (POK) zou zich moeten beperken tot organisatorische zaken en transparanter moeten worden. Ondercentrales zouden verdwijnen, afdelingen zouden zelf vormen van samenwerking kunnen zoeken. De aanbevelingen van de commissie zouden pas in 2004 behandeld worden.

De algemene vergadering keurde op 28 en 29 november in Veldhoven de wijziging van de statuten en het huishoudelijk reglement goed waarin de eerder genomen besluiten om leden meer invloed te geven verwerkt waren. Het congres koos voorts een permanente scoutingscommissie die werd voorgezeten door de Arnhemse burgemeester mevr. P. Krikke.

directe verkiezing partijvoorzitter

Voor het eerst konden de leden van de VVD direct hun voorzitter kiezen. Een commissie onder leiding van de Rotterdamse burgemeester I.W. Opstelten maakte een profielschets, maar beval geen kandidaten aan. Vier kandidaten meldden zich: de Noord-Hollandse gedeputeerde H. Meijdam, de Haagse ex-wethouder C. Nyqvist, de eerder genoemde Van Zanen en P. Evenhuis, voormalig voorzitter van de kamercentrale Amsterdam. Alle vier de kandidaten wilden op hun manier de partij verder democratiseren. Ze kruisten met elkaar de degens op een achttal bijeenkomsten in het land. Van Zanen en Meijdam moesten zich tegen het verwijt verweren (met name van Evenhuis) dat ze politieke ambities koesterden terwijl de nieuwe voorzitter volgens de profielschets juist afstand tot het politieke gebeuren diende te bewaren. Van de 6.116 leden die in november aan de verkiezing deelnamen, gaven 2.236 hun eerste stem aan Van Zanen, 1.847 aan Meijdam, 1.547 aan Evenhuis en 516 aan Nyqvist.

De algemene vergadering bekrachtigde op 28 november de verkiezing van Van Zanen tot voorzitter. Eenhoorn hield een afscheidsrede met de titel 'een boterham met tevredenheid', die vervolgens als brochure

uitgegeven werd. Hij waarschuwde tegen een krampachtige taakverdeling tussen politiek en organisatorisch leiderschap en pleitte voor meer openheid en debat in de partij, meer onbeschoemd gebruik van liberale netwerken en meer transparantie en profilering (ook) op lokaal niveau.

gekozen burgemeester

Het voorstel om de burgemeester direct door de burgers te laten kiezen (zie ook in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten') stuitte verrassend genoeg tijdens de algemene vergadering in mei op weinig weerstand, terwijl dat in 2002 juist wel het geval was (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 175). De door de Rotterdamse burgemeester Opstelten voorgezeten commissie had de besluitvorming voorbereid met een in 2002 verschenen rapport, waarop in april een aanvulling verscheen die echter geen wijziging van haar standpunt betekende. De algemene vergadering stemde op 29 november in Veldhoven met de verkiezing van de burgemeester in, waarbij deze zelf de wethouders zou benoemen en ontslaan maar niet meer de gemeenteraad zou voorzitten. Een enkel partijlid bleef het standpunt afwijzen. In december stuurde de liberale commissaris van de koningin in Zuid-Holland, J. Franssen, een brief aan minister De Graaf waarin hij diens plan voor een gekozen burgemeester 'ontijdig en voorbarig' noemde (*Trouw*, 9 december 2003).

Europa

Over Europese integratie liepen de meningen binnen de VVD in 2003 soms uiteen. Zo stond de woordvoerder van de Tweede-Kamerfractie, J.C. van Baalen, iets kritischer tegenover het ontwerp van een Europese grondwet dan demissionair staatssecretaris van Europese Zaken A. Nicolaï. Het ging daarbij met name om het voorstel om een vaste voorzitter van de Europese Unie aan te wijzen. Nicolaï bleek daartoe onder voorwaarden wel bereid, Van Baalen niet. Daarnaast had de VVD-fractie kritiek op de verzwakking van de positie van de Europese Commissie in de ontwerpgrondwet, en hield zij vast aan een 'eigen' Nederlandse commissaris met stemrecht.

Van Baalen wees overigens in eerste instantie evenals Nicolaï en Zalm een referendum over de grondwet af, zoals voorgesteld was door D66, GroenLinks en PvdA. Ook daarover bestond echter geen overeenstemming binnen de partij. Een aantal kamerleden, waaronder Van Aartsen, voelden veel voor een referendum. In september ging de hele fractie hiermee akkoord. Ook de partijraad stemde er op 27 september in Ermelo mee in, ondanks dringende waarschuwingen van oud-partijvoorzitter (en oud-minister) F. Korthals Altes en van H.J.L. Vonhoff,

voormalig commissaris van de koningin in Groningen. Vonhoff noemde het referendum 'de doodskist van de democratie' (*Trouw*, 29 september 2003). De beslissing werd gezien als aanwijzing dat Van Aartsen het politiek leiderschap van de partij intussen van Zalm had overgenomen. De partijraad sprak zich voorts uit tegen aansluiting van Turkije bij de Europese Unie en discussieerde over de 'liberale grenzen van Europa' aan de hand van een inleiding van Europees Commissaris (en oud-partijleider) Bolkestein.

G.M. de Vries, voormalig europarlementariër en vertegenwoordiger van de Nederlandse regering in de Conventie die de Europese grondwet ontwierp, betreurde de toenemende scepsis van zijn partij tegenover Europa. De VVD zou de Europese samenwerking teveel reduceren tot economie en markt, en 'in het kielzog van Fortuyn' de Europese Unie als probleem gaan zien in plaats van als oplossing voor problemen (*NRC Handelsblad*, 19 december 2003).

kandidatenlijst Europese verkiezingen 2004

Op de algemene vergadering van 21 juni, waar was besloten om onder meer de lijsttrekker voor de Europese verkiezingen direct door de partijleden te laten aanwijzen, had de zittende delegatieleider J. Maaten zich meteen kandidaat voor het lijstaanvoorderschap gesteld. Vervolgens meldden zich nog zijn fractiegenoot J. Mulder, mevr. K.T. Buchsbaum en E. Scholma. In september kozen de leden Maaten als nummer één. Ruim 7.500 leden (16% van het totaal) brachten via telefoon of internet hun stem uit, waarvan iets minder dan de helft (3.433) de voorkeur gaven aan Maaten. Een korte algemene vergadering, gekoppeld aan de partijraad op 27 september, bevestigde de keuze, waarbij ook rekening werd gehouden met tweede en derde voorkeur.

Op 6 oktober maakte het hoofdbestuur zijn voordracht bekend voor de rest van de kandidatenlijst, na advies van een commissie onder leiding van Eenhoorn. Op de tweede plaats kwam een jonge nieuwkomer, mevr. J.A. Hennis-Plasschaert, die vijf jaar in Brussel en in Riga (Letland) voor de Europese Commissie had gewerkt. Zij werd gevolgd door de zittende parlementsleden A.H. Vermeer en A.J.M. Manders. Mulder en Scholma kregen de negende respectievelijk twaalfde plaats. Oud-Tweede-Kamerlid O. Cherribi kwam op een onverkiesbaar geachte negentiende plaats. Een aantal vooraanstaande partijleden en sympathisanten zoals Bolkestein, Dijkstal en Van Baalen maar ook oud-staatssecretaris F. van der Ploeg (PvdA) riepen de VVD-leden op hem een hogere plaats te geven.

De kandidatenlijst werd eveneens in november direct aan de leden voorgelegd. De 5.916 leden die aan de verkiezingen deelnamen zorgden

voor wijzigingen van de advieslijst van het hoofdbestuur. Zo kwam Mulder op de tweede plaats, Manders op de derde, Hennis-Plasschaert op de vierde en Vermeer op de vijfde. Cherribi schoof op naar de tiende plaats, Scholma werd nummer veertien. De algemene vergadering bekrachtigde op 28 november de verkiezingsuitslag.

ELDR

Op 13 en 14 november kwam in Amsterdam het congres van de Europese Liberale en Democratische Partij (ELDR) bijeen om het verkiezingsprogramma voor het Europees Parlement vast te stellen, dat was ontworpen door een commissie onder voorzitterschap van Van Baalen (zie ook in deze Kroniek onder D66). De VVD zou daar in 2004 nog een beknopt ‘puntenplan’ aan toevoegen. Van Aartsen pleitte in zijn toespraak tot het congres op 14 november voor uitbreiding van de bevoegdheden van het parlement. Hij keerde zich daarbij tegen het voorstel van de Europese ministers van Financiën – waaronder zijn partijgenoot Zalm – om de vaststelling van meerjarenbegrotingen praktisch over te laten aan besloten ministersvergaderingen.

Wilders

Het Tweede-Kamerlid G. Wilders ontving in september en oktober doodsbedreigingen, naar aanleiding van zijn suggestie om moskeeën die de openbare orde ondermijnen te sluiten. Wilders zei zich niet te laten intimideren. Hij verweet zijn partij teveel op een bejaardenhuis te lijken en pleitte vaak voor een rechtser koers, vooral inzake vreemdelingenbeleid maar ook op sociaal gebied.

fusie met D66?

De voorzitter van de JOVD, F. de Lange, opperde eind juni een fusie tussen VVD en D66, gezien de toenadering op tal van punten. De voorzitter van de Jonge Democraten, V. Verkoelen, voelde hier ook wel voor, maar partijvoorzitter Pechthold van D66 dacht er anders over. De aftredend VVD-voorzitter Eenhoorn daarentegen zag weinig bezwaren, mits beide partijen elkaar de ruimte gaven voor verschillende standpunten. Beide hadden immers intussen de directe democratie omarmd, zowel in staatkundig verband als binnen de eigen partij. Ze werkten samen in het kabinet en in het Europees Parlement. De lijstverbinding voor de Europese verkiezingen beschouwde Eenhoorn als ‘opmaat’ van de op termijn onvermijdelijke fusie (*NRC Handelsblad*, 31 oktober 2003) (zie ook in deze Kroniek onder D66).

verwante instellingen en publicaties

De in december 2002 door het hoofdbestuur ingestelde commissie-Respect onder voorzitterschap van P. van Zunderd, hoofd van het landelijk onderwijs- en kenniscentrum van de politie, presenteerde haar rapport *Respect en burgerzin. Waarden en normen in liberaal perspectief*, op de partijraad op 18 januari in Amersfoort. Het werd in mei opnieuw besproken op de algemene vergadering in Noordwijkerhout. De commissie bestreed de stelling dat een liberale overheid zich niet met waarden en normen bemoeien moest en behandelde een aantal voorbeelden van geslaagde overheidsbemoeienis, zoals het stadsetiquetteproject in Rotterdam.

In april publiceerde de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD, *De EMU effectief. Voorwaarden voor economische dynamiek en financiële degelijkheid*, geschreven door een werkgroep onder voorzitterschap van A. Szász, oud-hoogleraar Europese Studies aan de Universiteit van Amsterdam en oud-directeur van De Nederlandsche Bank. Mede met het oog op de vergrijzing van de Europese bevolking drong de commissie aan op een evenwichtig financieel beleid en strenge handhaving van het stabiliteitspact in de Europese Unie. Op 22 september verscheen *Belangen in balans. De rol van het nationaal belang in ontwikkelingssamenwerking*, van de hand van M. van de Velde, medewerker van de Teldersstichting. Bij ontwikkelingssamenwerking zouden niet zozeer schuldgevoelens maar nationale belangen bepalend moeten zijn, zowel bij de hulpgever als bij de hulpontvanger. Nederland zou minder hulp via niet-gouvernementele organisaties moeten geven en zich meer richten op landen die voldoen aan voorwaarden van goed bestuur, een terugkeerbeleid voor vluchtelingen en het belang van Nederlandse veiligheid.

Op 25 september hield de Zweedse historicus en filosoof J. Norberg de Telderslezing in Leiden, onder de titel *In defence of open borders for immigrants*. Zijn pleidooi voor vrije toelating van immigranten zonder rechten op sociale bijstand werd door de Teldersstichting als brochure uitgegeven.

De Jongerenorganisatie voor Vrijheid en Democratie (JOVD), de jongerenorganisatie van de VVD, hield een congres op 5 en 6 april in Almelo. Er werd onder meer gesproken over de vervanging van de twaalf provincies door vijf regio's. Op 28 juni congresseerde zij in Cuijk, onder meer over landbouw in de Europese Unie. Op 21 september vond in Elst een buitengewone algemene vergadering plaats, waarbij werd besloten om de regio's (de bestuurslaag tussen het hoofdbestuur en de afdelingen) op te heffen. Op 22 en 23 november kwamen de jongeren in Lisse bijeen om een nieuw hoofdbestuur te kiezen. P. van As werd de nieuwe

voorzitter. Voorts werd gesproken over 'Globalising Freedom', in samenwerking met de internationale organisatie van liberale jongeren.

Het Liberaal Vrouwen Netwerk dat in 2002 in de plaats was gekomen van de liberale vrouwenorganisatie (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 179-180) werd in 2003 voorgezeten door het hoofdbestuurslid mevr. M.E. Tsoutsanis-van der Koogh. Het organiseerde een aantal workshops tijdens congressen van de VVD, onder meer over 'ondernemende liberale vrouwen'.

De Bestuurdersvereniging van de VVD hield op 5 april haar jaarvergadering in Utrecht, waar na huishoudelijke zaken de Provinciale Statenverkiezingen en het dualisme in de gemeente besproken werden. Voorts werd een wethoudersplatform geïnstalleerd. Op 7 en 8 november vond in Lunteren het congres van de Bestuurdersvereniging plaats, met als thema 'ontbureaucratisering en vermindering regelzucht'. Over dit onderwerp spraken Zalm en P. Korteweg, adviseur van het hoofdbestuur en voorzitter van de commissie die het programma voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 had geschreven. Daarnaast kwam in verschillende deelbijeenkomsten de verkiezing van de burgemeester (opnieuw) aan de orde.

Op 2 mei werd in Nijkerk door bijna 150 ondernemers het Liberaal Ondernemers Platform opgericht.

personalia

Op 10 februari legde de burgemeester van Delfzijl, E. Haaksman, zijn functie neer in verband met de bestuurscrisis die de gemeente al enige tijd teisterde. Zijn functie werd waargenomen door zijn partijgenote mevr. A. Jorritsma-Lebbink, minister van Verkeer en Waterstaat respectievelijk van Economische Zaken in het eerste en tweede kabinet Kok (1994-2002). Met ingang van 1 augustus werd zij burgemeester van Almere, terwijl H.A.L. van Hoof, oud-Tweede-Kamerlid en staatssecretaris van Defensie in 1998-2002, haar opvolgde als waarnemend burgemeester van Delfzijl.

Op 17 september overleed L. Ginjaar, van 1991 tot 2003 lid van de Eerste Kamer, voordien voorzitter van de VVD (1986-1991). Ook was hij minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne in het eerste kabinet-Van Agt (1977-1981).

Mevr. E. G. Terpstra, Tweede-Kamerlid van 1977 tot 1994 en staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport van 1994 tot 1998, werd op 21 oktober tot voorzitter van de sportkoepel NOC*NSF gekozen, tegen de zin van het bestuur dat de Zaanse burgemeester (en oud-voorzitter van de PvdA) R. Vreeman voorgedragen had. Ze kreeg op 28 november het erelidmaatschap van de VVD aangeboden en nam op 9

december afscheid van de Tweede Kamer, waarin ze opnieuw gekozen was in 1998.

L.M.L.H.A. Hermans werd op 17 juni gekozen tot voorzitter van de ondernemersvereniging MKB Nederland.